

ПРИМІТКИ ТА ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА*

Вступ

«Початок катастрофи»: термін, що приписується Джорджу Кеннану, див. Stephan Burgdorff and Klaus Wiegrefe (eds), *Der Erste Weltkrieg. Die Urkatastrophe des 20. Jahrhunderts*, Munich, 2004, pp. 23–35; цитується в: Ian Kershaw, *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940–1941*, London, 2007, p. 3.

«Європейська громадянська війна», «Тридцятирічна війна»: Michael Howard, *Liberation or Catastrophe? Reflections on the History of the Twentieth Century*, London, 2007, pp. 35, 67; Gerhard Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II*, New York, 2005, p. 2.

Про занепад верховенства права в Німеччині: Michael Burleigh, *The Third Reich*, London, 2000, pp. 149–215; Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich*, London, 2005; and Ian Kershaw, *Hitler, 1889–1936: Hubris*, London, 1998.

Бісмарк про моральне боягузтво німців: Sebastian Haffner, *Defying Hitler*, London, 2002, p. 72.

«Юдеї мають забиратися геть»: TBJG, part I, vol. iii, p. 351. Найкращий аналіз причин голокосту і суперечок між істориками на цю тему міститься в Ian Kershaw: *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, London, 2000, pp. 93–133, and Kershaw, *Hitler, the Germans and the Final Solution*, New Haven, 2008.

«Люди однієї крові»: Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Mumbai, 1988, p. 1.

«Британці та французи»: Sebastian Haffner, *The Meaning of Hitler*, London, 1979, p. 18.

«Мені вже п'ятдесят...»: *ibid.*, с. 19.

Промова Гітлера 30 січня 1939 р.: Domarus, vol. ii, p. 1058; Ian Kershaw, *Hitler, 1936–1945: Nemesis*, London, 2000, pp. 152–153.

Чемберлену «ніколи не доводилося зустрічатися у Бірмінгемі з кимось, хто хоча би віддалено нагадував Адольфа Гітлера... Ніхто в Бірмінгемі ніколи не порушував своєї обіцянки, даної меру міста»: CCA, Duff Cooper Papers, DUFC 8/1/14; Richard Overy, 1939: *Countdown to War*, London, 2009, p. 29.

Розділ 1. Початок війни

Жукова викликають до Москви: Otto Preston Chaney, *Zhukov, Norman, Okla*, 1971, pp. 62–65.

«А тебе прошу от про що...»: розповідь Елли Жукової з розділу «Интересы отца» книги «Маршал Жуков: полководец и человек» у 2-х томах, Москва, 1988, Т. 1, с. 38.

* Подано в редакції автора.

«Посередній, безликий та інтелектуально обмежений» солдафон: Д. Волкогонов у книзі Harold Shukman (ed.), *Stalin's Generals*, London, 1993, p. 313.

«Найбільший лантух лайна в усій армії»: Robert Edwards, *White Death: Russia's War on Finland, 1939–1940*, London, 2006, p. 96.

Про виникнення й перебіг конфлікту на річці Халхін-Гол, див. Alvin D. Cooh, *Nomonhan: Japan against Russia, 1939*, 2 vols, Stanford, 1985; and Katsu H. Young, 'The Nomonhan Incident: Imperial Japan and the Soviet Union', in *Monumenta Nipponica*, vol. 22, no. 1/2, 1967, pp. 82–102.

«Прерогатива на оперативну ініціативу»: Mark R. Peattie, 'The Dragon's Seed', in Mark Peattie, Edward Drea and Hans van de Ven, *The Battle for China: Essays on the Military History of the Sino-Japanese War of 1937–1945*, Stanford, 2011, p. 55.

Про обманний маневр Жукова: Chaney, Zhukov, p. 73.

Про подробиці битви читайте: Edward J. Drea, *Nomonhan: Japanese–Soviet Tactical Combat, 1939*, Fort Leavenworth, 1981; Cooh, *Nomonhan: Japan against Russia*; and Georgii Zhukov, *Маршал Жуков. Каким мы его помним*, Москва, 1988.

«Через нашу нерішучість»: Chaney, Zhukov, p. 73.

Втрати Червоної Армії на Халхін-Голі: G. F. Krivosheev, *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century*, London, 1997, p. 53.

«Єврейська демократія»: GSWW, vol. i, p. 685.

«Підступний демарш»: David Dilks (ed.), *The Diaries of Sir Alexander Cadogan*, London, 1971, p. 175.

«З німцями ми ризикуємо втратити нашу свободу, але з радянцями ми втратимо душу»: Terry Charman, *Outbreak 1939: The World Goes to War*, London, 2009, p. 46.

«Від Балтики і до Чорного моря не існує такої проблеми, яку ми не змогли б розв'язати між нами двома»: Raymond James Sontag and James Stuart Beddie (eds), *Nazi-Soviet Relations, 1939–1941*, New York, 1948, p. 38.

«Очистіть міністерство від євреїв»: Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, London, 2003, p. 269.

Молоді німецькі військові були «надзвичайно самовпевненими і не сумнівалися в тому, що німецькі збройні сили зможуть впоратися з будь-яким супротивником»: JIG, 17.8.39.

«Попалися! Вони попалися в мою пастку!»: Albert Speer, quoted Gitta Sereny, *Albert Speer: His Battle with Truth*, London, 1995, p. 207.

«Перше враження в Берліні — це відчуття величезного полегшення... Віра німецького народу у здатність герра Гітлера досягати своєї мети без війни підтвердилася ще раз»: FRNH, p. 9.

«Єфрейтор війни попередньої прагнув стати переможним генералісимусом війни наступної»: *ibid.*, с. 10.

«Ми перенесли весь свій особистий багаж до бальної зали посольства»: JIG, 25.8.39.

«Дістав довжелезний документ»: FRNH, p. 17.

«Бабуся померла!»: Overy, 1939, p. 68.

Розділ 2. «Тотальне знищення Польщі»

«Тотальне знищення Польщі»: Hitler, 22.8.39, DGFP, Series D, vol. vii, no. 193.

«Темний ліс, повний місяць і легенький туман над поверхнею землі — сцена просто фантастична»: BA-MA, RH39/618, quoted Jochen Böehler, *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen, 1939*, Frankfurt am Main, 2006, p. 52. Arrests in Danzig: Overy, 1939, pp. 69–70.

Концтабір Штуттгоф: GARF 9401/2/96 and RGVA 32904/1/19.

«Загалом німецьке угруповання налічувало тепер майже 3 млн солдатів і офіцерів, 400 тис. коней, 200 тис. автомобілів та інших транспортних засобів»: GSWW, vol.ii, p. 90.

Головнокомандувач генерал Моріс Гамелен 19 травня гарантував, що французька армія виступить «основною складовою своїх сил» не пізніше 15 дня після того, як уряд країни оголосить загальну мобілізацію: SHD-DAT, quoted Claude Quétel, *L'Impardonnable Défaite*, Paris, 2010, p. 196.

Німецькі офіцери попередили солдатів, що поляки в обороні вдаватимуться до підступних методів, використовуючи «вдягнених у цивільне снайперів і здійснюючи акти саботажу»: BA-MA RH37/1381; RH26-208/5, quoted Böehler, *Auftakt zum Vernichtungskrieg*, p. 4.

Солдатам також сказали, що польські юдеї «приятно ставляться до більшовиків та недругів Німеччини»: NAII RG242, T-79, R. 131, 595.

Наступ мав стати «швидким та безжалючим»: GSWW, vol. ii, p. 82; Hitler to Reichstag: 1.9.39, Domarus, vol. ii, p. 1307.

Як згадував один із присутніх, саме слово «війна» на нараді міністрів не прозвучало: Anatole de Monzie, *Ci-devant*, Paris, 1941, quoted Quétel, *L'Impardonnable Défaite*, p. 204.

Звинуватив поляків у тому, що вони «зайняли тупу й вперту позицію»: Georges Bonnet, *Dans la tourmente: 1938–1948*, Paris, 1971, quoted Quétel, *L'Impardonnable Défaite*, p. 195.

Нарешті він обернувся до Ріббентропа і розлючено запитав: «Ну, і що тепер?»: Paul Schmidt, *Hitler's Interpreter*, New York, 1950, pp. 157–158.

Ріббентроп, цей позер і нахаба, котрого його теща схарактеризувала як «надзвичайно небезпечного дурня», довго запевняв Гітлера, що достеменно знає, як реагуватимуть британці: quoted Harold Nicolson, *Friday Mornings, 1941–1944*, London, 1944, p. 218.

«Ходили чутки, що всі більш-менш важливі міста були розбомблені щент у перші ж дні війни»: Mass Observation, quoted Daniel Swift, *Bomber County*, London, 2010, p. 118.

Переміни в Лондоні: Molly Panter-Downes, *London War Notes, 1939–1945*, London, 1971, pp. 3–6.

Тієї ночі британський морський лайнер «Атенія» був потоплений німецькою субмариною U-30: Overy, 1939, pp. 107–108.

«Англійці поставили нас перед доконаним фактом, — писав генерал Поль де Віл-лелюм, представник генштабу в уряді, — бо боялися, що ми можемо виявити нері-

шучість»: General P. de Villelume, *Journal d'une defaite: Avril 1939– juin 1940*, Paris, 1976, *L'Impardonnable Defaite*, p. 211.

3 вересня у Бидгощі (Бромберг) безладні постріли в поляків призвели до різанини, в результаті якої було вбито 223 етнічних німці, хоча офіційні німецькі історики називають іншу цифру — 1000 осіб: GSWW, vol. ii, p. 138; Richard J. Evans, *The Third Reich at War: How the Nazis Led Germany from Conquest to Disaster*, London, 2008, p. 8.

Солдати описували ці села як «страшенно брудні й некультурні»: letter 17.9.39, BfZ-SS 28774, quoted Buhler, *Auftakt zum Vernichtungskrieg*, p. 43; see also BA-MA RH37/5024; RH53-18/152; RH37/5024.

Своєю зовнішністю, своїми «ухильним поглядом» та своєю «улесливою доброзичливістю», з якою вони «шанобливо знімали капелюхи, ці люди більше нагадували карикатурних персонажів нацистської пропаганди з люто антисемітської газети «Дер Штюрмер»: quoted Klaus Latzel, *Deutsche Soldaten—nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis—Kriegserfahrung 1939–1945*, Paderborn, 1998, p. 153; BA-MA RH41/1012 ('katzenfreundlich').

Брак стрілецької дисципліни жахав офіцерів, але вони, схоже, були не в змозі зупинити те, що називалося *Freischärlerpsychose*, тобто нав'язливим страхом перед пострілом з боку озброєних цивільних: BA-MA RH26-4/3, quoted Buhler, *Auftakt zum Vernichtungskrieg*, p. 109.

Німецькі джерела стверджують, що протягом військової кампанії, яка тривала п'ять тижнів, було страчено понад 16 тис. цивільних осіб: Buhler, *Auftakt zum Vernichtungskrieg*, pp. 241–242.

Як він і передбачав, там почалася *Kartoffelkrieg* — позиційна «картопляна війна»: TBJG, part I, vol. vii, p. 92.

Королівські ВПС почали здійснювати польоти над Німеччиною, скидаючи пропагандистські листівки й памфлети, що породило жарти на кшталт «Майн Памф» і «конфетті-війна»: Panter-Downes, *London War Notes*, p. 19; Poles in Romania: Adam Zamoyski, *The Forgotten Few: The Polish Air Force in the Second World War*, London, 1995, pp. 35–43.

«Ворог завжди нападав з неба» — писав один молодий польський військовий: K. S. Karol, 'A Polish Cadet in Inaction', in his *Between Two Worlds: The Life of a Young Pole in Russia*, New York, 1987, quoted Jon E. Lewis, *Eyewitness World War II*, Philadelphia, 2008, pp. 36–37.

НКВС без зайвих зволікань депортував до Сибіру близько 25 тис. «небажаних осіб»: V. N. Zemskov, «Принудительная миграция из Прибалтики в 1940–1950 годах», *Отечественный архив*, no. 1, 1993, с. 4, quoted Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, New Haven, 2006, p. 45.

Польські та німецькі втрати: GSWW, vol. ii, p. 124; Soviet casualties, Krivosheev, *Soviet Casualties and Combat Losses*, p. 59.

«Панове, — сказав Гітлер, — ви вже бачили руїни Варшави. Нехай вони стануть застереженням тим державцям у Лондоні й Парижі, які й досі хочуть продовження війни»: Joseph W. Grigg, 'Poland: Inside fallen Warsaw', United Press, 6.10.39.

Гітлер наголосив головнокомандувачу, генералу Вальтеру фон Браухічу, про потребу в «дешевих рабах»: Franz Halder, *Generaloberst Halder: Kriegstagebuch. Elgliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942*, 3 vols, Stuttgart, 1962–4, vol. i: *Vom Polenfeldzug bis zum Ende der Westoffensive*, p. 107.

4 жовтня Гітлер видав наказ про амністію тим військовим, які вбивали полонених та цивільних. Було вирішено, що вони діяли «під впливом гніву, спричиненого звірствами поляків»: GSWW, vol. ix/1, p. 811.

«Не можна вести війну на принципах благодійників з Армії Спасіння»: GSWW, vol. ix/1, p. 811.

«Зачистка євреїв, інтелігенції, духовенства і аристократії»: Halder, *Kriegstagebuch*, vol. i, p. 79, quoted Evans, *The Third Reich at War*, p. 16.

Сталін похвалив його за роботу: «Дуже добре! Продовжуйте виявляти й вичищати цю польську гидоту. Знищуйте її в інтересах Радянського Союзу»: Леонид Наумов, *Сталин и НКВД*, Москва, 2007, с. 299–300, quoted *ibid.*, p. 96.

«Ви — польська еліта, — сказав один енкаведист родині Адамчиків. — Ви є польськими панамі і господарями. Отже, ви — вороги народу». А найчастіше енкаведисти повторювали отаке формулювання: «Раз поляк — значить кулак», тобто куркуль: Wesley Adamczyk, *When God Looked the Other Way: An Odyssey of War, Exile and Redemption*, Chicago, 2006, pp. 26–27, quoted Matthew Kelly, *Finding Poland*, London, 2010, p. 62; Snyder, *Bloodlands*, p. 86; Kelly, *Finding Poland*, p. 63. See also accounts in *Association of the Families of the Borderland Settlers, Stalin's Ethnic Cleansing in Eastern Poland: Tales of the Deported, 1940–1946*, London, 2000.

Розділ 3. Від липової війни до бліцкригу

«...у тій війні «було щось химерно-сомнабулічне й нереальне»: Panter-Downes, *London War Notes*, p. 21.

Лондон під час затемнення: Charman, *Outbreak 1939*, pp. 322–323.

10 вересня субмарина королівського ВМФ «Тритон» потопила іншу британську субмарину, «Окслі», переплутавши її з німецьким підводним човном: SWWEC, *Everyone's War*, no. 20, Winter 2009, p. 60.

Про радянські претензії до Фінляндії: GSWW, vol. ii, p. 12.

Американська журналістка Вірджинія Коулз, побувавши невдовзі на місці, де розгорталися ці бойові дії, писала: «Впродовж чотирьох миль дорога й прилеглий ліс всіяні трупами військових і коней, посеред яких бовваніють пошкоджені танки, польові кухні, вантажівки, гарматні лафети, валяються мапи, книжки та предмети одягу. Замерзлі трупи схожі на скам'янілі колоди, а колір їхніх облич нагадує червоне дерево...»: Virginia Cowles, *Sunday Times*, 4.2.40.

Як висловився один коментатор, реакцію в Лондоні на цю новину «можна було підсумувати спокійним англійським «От невдача!», неначе хтось промахнувся, не поціливши у фазана»: Panter-Downes, *London War Notes*, p. 25.

Нацистська програма евтаназії: Weinberg, *A World at Arms*, pp. 96–97, and Evans, *The Third Reich at War*, pp. 75–105.

Втрати радянської сторони у Фінляндії: Krivosheev, *Soviet Casualties and Combat Losses*, p. 58.

Депортація поляків та польських євреїв у 1940: Snyder, *Bloodlands*, pp. 140–141.

Тухачевський про французьку армію: газета «Правда», 29.3.35.

Корреспондент агенції «Рейтер» побувавши на фронті, де майже нічого не відбувалося, запитав у французьких солдатів, чому вони не стріляють у німців, які ходять перед їхніми позиціями як на долоні. Це запитання буквально приголомшило французів. «Вони нам не заважають, — відповів один із них. — А якщо ми почнемо в них стріляти, то вони почнуть стріляти в нас»: Gordon Waterfield, *What Happened to France*, London, 1940, p. 16.

«Не можна увесь час тільки тим і займатися, що грати в карти, пиячити й писати листи дружині, — сказав один солдат. — Ми лежимо, позіхаючи, на соломі, і нам навіть подобається байдикувати. Ми дедалі рідше миємося, майже не завдаємо собі клопоту голінням, підмітанням або прибиранням зі столу після їди. На нашій базі панують нудьга і бруд»: Georges Sadoul, *Journal de guerre*, Paris, 1972, 12.12.39.

«Проблема полягала в тому, щоб виспатися, наїстися й не замерзнути. І все»: Jean-Paul Sartre, *Les Carnets de la drole de guerre* (2 septembre 1939–20 juillet 1940), Paris, 1983, p. 142.

Генерал Едуард Рубі зазначив: «Кожне заняття з бойової підготовки вважалося тортурами, кожна робота — величезним тягарем. Після кількох місяців такої стагнації ніхто вже не вірив, що буде війна»: Edouard Ruby, *Sedan, terre d'epreuve*, Paris, 1948, quoted Alistair Horne, *To Lose a Battle*, London, 1969, p. 163.

Відомий своєю відвертістю полковник Шарль де Голль, палкий прихильник створення бронетанкових дивізій за зразком німецьких, застерігав, що «інертність робить поразку неминучою»: quoted Quetel, *L'Impardonnable Defaite*, p. 253.

У Жоржа Бонне, палкого прихильника умиротворення з Ке-д'Орсе, був племінник, що перед війною виконував роль посередника, через якого надходили гроші нацистів для фінансування антибританської та антисемітської пропаганди: Cox, *Countdown to War*, p. 142.

Його коханка, графиня Елен де Порт, чії грубуваті риси обличчя випромінювали життєву силу і впевненість, вважала, що Франція не мала надавати Польщі гарантій безпеки: *ibid.*, p. 138.

Польський уряд у вигнанні й польська підпільна армія: GSWW, vol. ii, pp. 141–142.

Розділ 4. Дракон і Сонце, що сходить

«Співчувати простим людям немає жодного сенсу, — заявив перекладач-комуніст сміливій американській журналістці та активістці Агнесі Смедлі. — Бо їх аж надто багато»: Agnes Smedley, *China Fights Back*, London, 1938, p. 30.

«У Шанхаї, — писав один американський журналіст, якому довелося там побувати, — збирання трупів дітей-працівників під воротами фабрики є справою цілком буденною»: Theodore H. White and Annalee Jacoby, *Thunder out of China*, New York, 1946, p. xiii.

У Харбіні жebraки зазвичай вигукували: «Подайте, подайте! Бажаю вам розбагатіти! Бажаю вам стати чиновником!»: Smedley, *China Fights Back*, p. 31.

«Комуністи — це хвороба серця. А японці — це хвороба шкіри»: quoted Stephen Mackinnon, 'The Defense of the Central Yangtze', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 184.

Генерал-лейтенант Тодзіо Хідекі, який у подальшому став прем'єр-міністром, наголошував на тому, що підготовка до війни з Радянським Союзом без попереднього знищення «загрози в нашому тилу» у вигляді Нанкінського уряду, «пов'язана з великою небезпекою»: quoted Edward J. Drea, 'The Japanese Army on the Eve of War', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 107.

Угода між комуністами та націоналістами ще не була підписана, коли 7 липня 1937 р. на мосту Марко-Поло в Пекіні між китайськими та японськими військами сталася сутичка, що ознаменувала початок основної фази китайсько-японської війни: Yang Tianshi, 'Chiang Kaishek and the Battles of Shanghai and Nanjing', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 143.

«Раптом до нас прийшла війна», — написала Агнеса Смедлі, яка дісталася джонкою до північного берегу Хуанхе і опинилася в «переповненому містечку Фенлінтокою з глиняними хатинами»: Smedley, *China Fights Back*, p. 132.

Це бажання він зреалізував через регіонального командира націоналістичних військ, генерала Чана Чінчона, таємного радянського агента: Jung Chang and Jon Halliday, *Mao: The Unknown Story*, London, 2007, pp. 245–246.

Була також вчинена спроба авіаційного удару по флагману японського 3-го флоту, старому крейсеру «Іцумо», що стояв на якорі біля набережної Бунд у Шанхаї: Diana Lary, *The Chinese People at War: Human Suffering and Social Transformation, 1937–1945*, Cambridge, 2010, pp. 22–23.

Битва за Шанхай: див. Yang Tianshi, 'Chiang Kaishek and the Battles of Shanghai and Nanjing', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, pp. 145–154.

Японське командування дійсно збиралося застосувати в Нанкіні отруйні гази та запальовальні снаряди й бомби у разі, якщо бойові дії сягнуть такої ж потужності, як у битві під Шанхаєм: Hattori Satoshi, 'Japanese Operations from July to December 1937', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 176; 16th Division: *ibid.*, p. 179.

Німецький дипломат доповідав у Берлін, що «крім масових розстрілів за допомогою кулеметів застосовувалися й інші різновиди вбивства, зокрема, жертв поливали бензином і підпалювали»: Dr Rosen to German Foreign Ministry, 20.1.38, quoted John Rabe, *The Good German of Nanking: The Diaries of John Rabe*, New York, 1998, p. 145.

Найдокладніший звіт про різанину в Нанкіні містить щоденник Йона Рабе, директора місцевого представництва фірми «Сіменс» та організатора міжнародної зони безпеки. Про те, як напучували японських солдатів, див. Kawano Hitoshi, 'Japanese Combat Morale', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*. До того ж їх іще з початкової школи привчали, що китайці в усьому поступаються «божественній расі» японців і у своєму розвитку перебувають «на рівні нижчому, ніж свині»:

Kondo Hajime, quoted Laurence Rees, *Their Darkest Hour: People Tested to the Extreme in WWII*, London, 2007, p. 61.

Капрал Накамура...описував у своєму щоденнику, як він з товаришами змусив новобранців спостерігати за мордуванням до смерті п'ятьох цивільних китайців. Новобранці були нажахані такою жорстокістю, але Накамура запевнив: «Рекрути — вони всі такі, але невдовзі робитимуть те ж саме»: Cpl Nakamura's diary taken from his body by New Fourth Army, quoted Agnes Smedley, *Battle Hymn of China*, London, 1944, p. 186.

«Мої емоції наче паралізувало...»: Shimada Toshio, quoted Kawano, 'Japanese Combat Morale', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 341.

«Я просто приголомшений поведінкою японців. З одного боку, вони прагнуть, щоб до них ставилися як до великої держави на рівні з державами Європи, а з іншого — демонструють нині таку брутальність, жорстокість і дикунство, які можна порівняти хіба що з поведінням орд Чингісхана».»: Rabe, *The Good German of Nanking*, 22.1.38, p. 148; 'You can't breathe': *ibid.*, p. 172.

Після нанкінської різанини й гвалтувань японська військова адміністрація поставила вимогу додатково виділити «для потреб армії» 3 тис. жінок: Smedley, *China Fights Back*, pp. 227 and 230.

2 тис. жінок захопили в місті Сучжоу: Lary, *The Chinese People at War*, p. 25.

Один командир батальйону 37-ї дивізії для задоволення власних потреб возив із собою трьох китайських рабінь: Kawano, 'Japanese Combat Morale', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 351.

Про «жінок для втіхи» та гвалтування, див. Yuki Tanaka, *Hidden Horrors: Japanese War Crimes in World War II*, Oxford, 1996, pp. 94–97.

Солдати явно віддавали перевагу спонтанним актам замість стовбичити в черзі до «будинку втіхи», а командири почали вважати, що «дике» гвалтування додає їхнім підлеглим бойового духу: Smedley, *Battle Hymn of China*, p. 206.

Чан Кайші наказав зруйнувати греблі на Хуанхе, або, як йшлося в комюніке вищого командування, «замість солдатів використати воду»: quoted Lary, *The Chinese People at War*, p. 61.

До того часу націоналісти вже встигли отримати близько 500 радянських літаків, разом з якими прибули близько 150 «добровольців», тобто пілотів радянських ВПС: John W. Garver, *Chinese–Soviet Relations, 1937– 1945: The Diplomacy of Chinese Nationalism*, Oxford, 1988, pp. 40–41; and Hagiwara Mitsuru, 'Japanese Air Campaigns in China', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, pp. 245–246.

Пленум ЦК, вересень — жовтень 1938: : see Chang and Halliday, *Mao*, pp. 260–264.

«Їх зв'язували мотузкою до купи, а потім розкраювали голови шаблями»: Smedley, *China Fights Back*, p. 156.

«Ми увійшли в село й обшукали кожну хатину. Нам треба було захопити якомога більше привабливих дівчат. Гонитва за ними тривала дві години. Ніура одну з них застрелив, бо вона виявилася незайманою, некрасивою і нікому з нас не сподобалась»: diary taken by New Fourth Army, quoted Smedley, *Battle Hymn of China*, pp. 185–186.

Сутички націоналістів з комуністами в 1939 р.: *Chinese–Soviet Relations*, pp. 81–82.

Націоналісти називали його не інакше як «злочинним зрадником» і побоювалися, що його режим можуть визнати не лише Німеччина й Італія, єдині союзники Японії в Європі, а й інші держави: van de Ven, *War and Nationalism in China*, p. 237.

Розділ 5. Норвегія і Данія

Дефіцит боєприпасів у Вермахті: Tooze, *The Wages of Destruction*, pp. 328–257.

...не враховуючи потреб, які могли виникнути в майбутньому: Goering to General-major Thomas, 30.1.40, quoted, *ibid.*, p. 357.

Люфтваффе потопив два німецьких есмінці: *GSWW*, vol. ii, pp. 170–171.

Мирна окупація: *ibid.*, p. 212; Hitler and Manstein: see Karl-Heinz Frieser, *The Blitzkrieg Legend: The 1940 Campaign in the West*, Annapolis, Md, pp. 79–81.

Рейно, який називав Гамелена «байдужим філософом», хотів було звільнити його, але Даладьє як міністр оборони наполіг на тому, щоб Гамелена залишили на посаді: Horne, *To Lose a Battle*, p. 155.

Гітлер у притаманній йому хвалькуватій манері передрік, що це буде «найвеличнійшою перемогою в світовій історії»: *GSWW*, vol. ii, p. 280.

Розділ 6. Наступ на Заході

Один військовий кореспондент спостерігав, як бельгійські солдати садили фіалки біля своїх казарм: Cox, *Countdown to War*, pp. 194–195.

Париж на початку травня: see Horne, *To Lose a Battle*, pp. 171–172.

«Битва, яка починається сьогодні, визначить долю німецької нації на тисячу років уперед»: Nicolaus von Below, *Als Hitlers Adjutant, 1937–1945*, Mainz, 1980, p. 228.

Однак військова розвідка, підпорядкована Гамелену (так зване Друге бюро), мала напрочуд точне уявлення про бойовий склад і дислокацію сил противника: Horne, *To Lose a Battle*, p. 169.

Генерал Шарль Гюнтцигер, 2-га армія якого відповідала за сектор Седана, мав на цій ділянці фронту лише три третьорозрядні дивізії: see *ibid.*, p. 165; and for Corap, see Julian Jackson, *The Fall of France: The Nazi Invasion of 1940*, Oxford, 2003, p. 35.

Німці зламали французькі шифри: see *ibid.*, p. 165; and for Corap, see Julian Jackson, *The Fall of France: The Nazi Invasion of 1940*, Oxford, 2003, p. 35.

Польські пілоти жажнулися, зіткнувшись з «апатією французів» і браком ентузіазму до боротьби з ворогом: Zamoyski, *The Forgotten Few*, p. 51.

Втрати літаків: James Holland, *The Battle of Britain*, London, 2010, pp. 67–68.

Головну колону 3-ї дивізії затримав на кордоні непоінформований бельгійський чиновник і став вимагати у британців «дозволу на проходження до Бельгії»: Robin McNish, *Iron Division: The History of the 3rd Division*, London, 2000, p. 77.

Французи з початком виступу явно забарилися — багато їхніх формувань вирушили до Бельгії лише увечері: *GSWW*, vol. ii, p. 283.

«Бельгійці стояли обабіч дороги й вітали війська радісними вигуками, а військові в кузовах вантажівок і в танкетках, озброєних кулеметами «Брен», махали їм у відповідь», — писав один оглядач: Cox, *Countdown to War*, p. 203.

«Вони йшли пішки, їхали в автомобілях, на возах або віслюках, їх котили в інвалідних кріслах і навіть у тачках ...»: *ibid.*, p. 213.

«Санді кронікл» повідомляла про «відчай у Берліні»: quoted Horne, *To Lose a Battle*, p. 209.

«Щойно перші човни були спущені на воду, як розверзлося справжнісіньке пекло», — писав один офіцер з розвідувального батальйону 7-ї танкової дивізії: Hans von Luck, *Panzer Commander*, London, 1989, p. 38.

Капітан Андре Бофр, який супроводжував генерала Думенка, увійшов до штабу генерала Жоржа. «Атмосфера була, як у родині покійника, — згадував він згодом. «Наш фронт під Седаном рухнув! — повідомив Жорж прибулим. — Повний крах». Зморений генерал впав у крісло й розплакався: André Beaufre, *The Fall of France*, London, 1967, p. 183.

«Мій фюрере, вітаю вас і сподіваюся, що під вашим чудовим керівництвом монархія в Німеччині буде повністю відновлена», — йшлося у посланні: quoted Lev Kopelev, *Ease my Sorrows*, New York, 1983, pp. 198, 199.

Олександр Штальберг, який тоді був лейтенантом 2-ї мотопіхотної дивізії, а згодом став ад'ютантом Манштейна, споглядав «уламки розбитої французької армії: прошиті кулями вантажівки, підбиті та згорілі танки, покинуті гармати — нескінченний ланцюг руйнації»: Alexander Stahlberg, *Bounden Duty*, London, 1990, p. 132.

«Ми йдемо маршем. Тільки вперед, тільки на захід! — писав один солдат у своєму щоденнику. — Навіть їхні коні були «смертельно втомлені»: Riedel, 20.5.40, BfZ-SS.

Про дефіцит боєприпасів у німців і потребу мати більше часу для їх накопичення: Frieser, *The Blitzkrieg Legend*, pp. 21–23.

В умовах браку інформації Айронсайд вирішив, що Рейно просто «впав у істерику»: quoted Horne, *To Lose a Battle*, p. 331.

«Шлях на Париж відкритий. Надішліть нам стільки літаків та військ, скільки зможете»: Roland de Margerie, *Journal*, 1939–1940, Paris, 2010, pp. 180–181.

Глибоко стурбований можливим крахом Франції, Черчилль надіслав телеграму президенту Рузвельту, сподіваючись жажливими новинами спонукнути того до дієвої підтримки союзницьких військ. «Як ви, напевне, знаєте, ситуація швидко погіршилася. За необхідності ми продовжуватимемо війну самотужки, ми цього не боїмося...»: TNA PREM 3/468/201.

«Якщо члени нинішньої адміністрації змушені будуть піти, а їх заступлять інші, щоб вести переговори серед руїн, то ви мусите бути свідомими того факту, що єдиним вагомим аргументом у цих переговорах буде військовий флот...»: *ibid.*

Ролан де Маржері писав: «Вітер закручував вихори і розносив довкола іскри та фрагменти недогорілих аркушів паперу, які невдовзі вкрили собою увесь район»: Margerie, *Journal*, p. 181.

Черчилль згодом написав: «На обличчях усіх присутніх відбилися повна зневіра й пригніченість. Гамелен підійшов до встановленої на мольберті мапи з нанесеним

на неї седанським виступом і спробував пояснити ситуацію: Winston S. Churchill, *The Second World War*, 6 vols, London, 1948–53, vol. ii: *Their Finest Hour*, p. 42.

А коли він додав, що, можливо, французам доведеться відступити до ріки Луари або навіть продовжувати війну з французького Марокко, Черчилль «кинув на нього ошелешений погляд»: *ibid.*, p. 192.

«Вони являють собою вкрай зворушливе видовище»: Field Marshal Lord Alan Brooke, *War Diaries, 1939–1945*, London, 2001, p. 67.

Розділ 7. Капітуляція Франції

Кляйст і Гудеріан у Сен-Кантен: *GSWW*, vol. ii, p. 287.

Своїм емоційним обстоюванням принципів ведення війни механізованими формуваннями де Голль заробив собі прізвисько Полковник Мотор: Margerie, *Journal*, p. 12.

Після короткого інструктажу генерал Жорж відправив де Голля у бій зі словами: «Вперед, полковнику! Ви довго виношували ідеї, які неприятель зараз втілює на практиці, тож маєте шанс діяти»: Charles de Gaulle, *Mémoires de guerre*, 3 vols, Paris, 1954–9, vol. i: *L'Appel*, 1940–1942, p. 30.

Андре Моруа: Margerie, *Journal*, p. 201.

«Схоже, я придумав, що нам треба робити»: quoted Martin Gilbert, *Finest Hour: Winston S. Churchill, 1940–41*, London, 1983, p. 358.

Стаффорд Кріппс у Москві: Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*, New Haven and London, 1999, pp. 19–22.

Про контратаку під Арасом: Hugh Sebag-Montefiore, *Dunkirk Fight to the Last Man*, London, 2007, pp. 142–155.

«Обличчя війни — жахливе», — писав додому один солдат німецької 296-ї піхотної дивізії: Sold. Hans B., 7.kl.Kw.Kol.f.Betr.St./Inf.Div. Kol.269, BfZ-SS.

«Уздовж доріг нескінченними рядами тягнуться підбиті й згорілі французькі танки й автомобілі», — писав своїй дружині один капрал-артилерист: Gefr. Ludwig D., Rgts. Stab/Art. Rgt. 69, Tuesday, 21.5.40, BfZ-SS.

«Багато дивізій не зробили жодного пострілу», — писав у листі ефрейтор 1-ї піхотної дивізії: Gefr. Konrad F., 5.Kp./Inf.Rgt.43, 1.Inf.Div., Wednesday, 22.5.40, BfZ-SS.

Загалом, згідно з оцінками, під час битви за Францію було розстріляно на місці близько 3 тис. полонених солдатів з колоній: Christophe Dutrône, *Ils se sont battus: mai-juin 1940*, Paris, 2010, p. 150.

Хоча оборонців Кале й підкріпили чотирма батальйонами піхоти й певною кількістю танків, вони не мали шансів втриматися попри наказ, згідно з яким евакуації бути не могло «заради союзницької солідарності»: TNA WO 106/1693 and 1750, quoted Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, p. 228.

Фраза Рейно «Францію тепер може врятувати лише чудо» потрапила в пресу і спричинила 22 травня велику паніку: Paul Addison and Jeremy Crang (eds), *Listening to Britain*, London, 2010, 22.5.40, p. 19.

Представники середнього класу нервували сильніше, ніж прості робітники. «Чим біліший комірець, тим менше впевненості», — говорили тоді. Найбільша кількість поражених налічувалася серед багатіїв та верхніх прошарків суспільства: *ibid.*, p. 39.

Організація «Масове опитування» доповіла міністерству інформації, що «відомості, які ми маємо нині, свідчать, що більшість чуток поширюються лінивими, переляканими та схильними до підозрливості людьми»: *ibid.*, p. 31.

23 травня генерал Брук, командувач 2-го корпусу, у своєму щоденнику записав: «Тепер лише чудо може врятувати Британський експедиційний корпус, і кінець вже не за горами!»: Alanbrooke, *War Diaries*, p. 67.

Два танкових корпуси Кляйста потребували термінового ремонту техніки. Його танкова група на той момент вже втратила половину своїх бойових машин. Протягом трьох тижнів 600 танків були або знищені противником або зазнали серйозних механічних поломок, і ця їх кількість перевищувала шосту частину всіх німецьких бронетанкових сил на всіх фронтах: BA-MA, W 6965a and Wi/1F5.366, quoted *GSSW*, vol. ii, p. 290; Lack of German motor transport: Frieser, *The Blitzkrieg Legend*, p. 29.

Дізнавшись, що французи не зможуть розпочати наступ через Сомму, міністр оборони Ентоні Іден в ніч на 25 травня дав вказівку Горту, згідно з якою безпека Британського експедиційного корпусу мала бути «пріоритетним завданням»: TNA WO 106/1750, quoted Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, p. 250.

Головнокомандувач Вейган звинуватив політиків у «злочинній нерозважливості», вважаючи, що вони втягнули країну у війну, в якій вона не мусила брати участь взагалі: J. Paul-Boncour, *Entre deux guerres*, vol. iii, Paris, 1946, quoted Quétel, *L'Impardonnable Défaite*, p. 303.

Муссоліні заявив: «Цього разу я оголошу війну, але вести її не буду»: quoted *GSSW*, vol. iii, p. 62.

Ремарка Бісмарка щодо Італії: quoted John Lukacs, *Five Days in London: May 1940*, New Haven, 1999.

... британські війська відступали до Дюнкерка під час сильної бурі і «гуркіт грому перемежався з гуркотом артилерії...»: Riedel, 26.5.40, BfZ-SS.

Черчилль відповів, що британська свобода й незалежність мають першочергове значення. І дістав підготовлений начальниками штабів документ, який мав назву «Британська стратегія за певних обставин»; під «певними обставинами» малася на увазі капітуляція Франції: TNA CAB 66–7.

І що на нього вже чиниться тиск з метою переконати британців — «щоби зробити пропорційними наші втрати» — передати італійцям Гібралтар і Суецький канал: Margerie, *Journal*, p. 239.

«Ми не повинні робити себе заручниками подібної ситуації ще до того, як устрягнемо в якусь серйозну битву»: TNA CAB 65/13.

Того вечора Ентоні Іден надіслав командувачу Горту повідомлення, яким підтверджувалося, що той має «відступати до узбережжя...спільно з бельгійськими та французькими військами»: TNA WO 106/1750.

На південь від Сомми британська 1-ша бронетанкова дивізія завдала контрудару по німецькому плацдарму: Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, pp. 272–273.

Черчилль був рішучим противником такого прояву слабкості і наполягав на продовженні війни. «Навіть якщо нас здолають, — сказав він, — то нам навряд чи буде гірше, ніж у тому разі, якщо ми зараз припинимо боротьбу. Тому уникаймо хибного шляху, на який нас може завести ситуація у Франції»: TNA CAB 65/13/161, quoted Gilbert, *Finest Hour*, p. 412.

«Нарешті ми знайшли цапа-відбувайла!»: Leca quoted Margerie, *Journal*, p. 253.

Навіть якщо британці під час мирних переговорів встануть і підуть геть, наполягав він, то невдовзі виявиться, що «вся рішучість та непримиренність народу, на які ми могли б розраховувати, безслідно щезли»: TNA CAB 65/13.

...зведуть Британію до становища «країни-васала» під керівництвом маріонеткового уряду: *ibid.*

Щоразу, коли налітали німецькі пікірувальними Ю-87 зі своїми виючими сиренами, «схожі на зграю гігантських потворних чайок», солдати, рятуючись від смерті, розбігалися хто куди: Lieutenant P. D. Elliman, 1st HAA Regiment, quoted Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, p. 387.

Суперечки між британцями й французами в Дюнкерку: *ibid.*, pp. 404–41.1

Про союзні війська, вивезені з дюнкеркського порту і прилеглих пляжів: *GSWW*, vol. ii, pp. 293 and 295; Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, pp. 540–1, 628–9

Польські формування, які воювали у Франції, також евакуювалися до Британії, через що Геббельс зневажливо назвав їх «туристи Сікорського»: SHD-DAT 1 K 543 1.

У міністерстві інформації були занепокоєні через те, що настрої широкої громадськості був «занадто оптимістичний»: Addison and Crang, *Listening to Britain*, pp. 71, 153.

Втрати французів та італійців в Альпах: *GSWW*, vol. iii, p. 247.

У похмурій ідальні на них чекав Поль Рейно, маленький чоловічок з високими вигнутими бровами та обличчям, «опухлим від втоми»: Cox, *Countdown to War*, p. 236.

Спірс підмітив, що попри чемне привітання Рейно, британську делегацію змусили почуватися «бідними родичами на похоронній церемонії»: Edward Spears, *Assignment to Catastrophe*, vol. ii: *The Fall of France*, London, 1954, p. 138.

«Це означало б руйнацію країни!»: quoted Quélet, *L'Impardonnable Défaite*, p. 330.

За кілька днів до того він звинуватив у поразці Франції не генералів, а Народний фронт і шкільних вчителів, «які не змогли виховати в дітях почуття патріотизму й готовність до самопожертви»: quoted Paul Baudouin, *Private Diaries: March 1940–January 1941*, London, 1948, in Jackson, *The Fall of France*, 2003, p. 135.

Позицію Вейгана поділяв Петен. «Нашу країну, — сказав він, — зіпсували політики»: Spears, *Assignment to Catastrophe*, vol. ii, p. 171.

Французький уряд настільки довіряв американському послу Вільяму Булліту, що зробив його тимчасовим мером столиці й попросив провести переговори з німця-

ми щодо здачі Парижа: Charles Glass, *Americans in Paris: Life and Death under Nazi Occupation, 1940–1944*, London, 2009, pp. 11–22.

«Я залишуся з французьким народом, щоб розділити його біль і страждання»: Philippe Pétain, *Actes et écrits*, Paris, 1974, p. 365.

Вейган непокоївся не стільки питанням розвалу французької армії, скільки тим, щоби його військова кар'єра не перервалася на такій високій ноті: Alanbrooke, *War Diaries*, p. 80.

Але Брук відповів, що «неможливо викликати якісь почуття у мерця, а французька армія фактично померла»: *ibid.*, p. 81.

А тим часом німці продовжували втішатися з готовності більшості французьких військ до капітуляції. «Ми першими увійшли до цього містечка, — писав додому один солдат з 62-ї піхотної дивізії, — і виявили, що французькі військові вже два дні сиділи там у барах, чекаючи, поки їх не візьмуть у полон. Оце так Франція! Оце так «велика нація!»: Sold. Paul Lehmann, *Inf.Div.62, 28.6.40, BfZ-SS*.

Того дня понад 6 тис. британських військових та цивільних завантажилися на борт круїзного лайнера «Ланкастрія». Німецькі літаки розбомбили судно, і 3500 осіб потонули, включно з тими, хто не зміг вибратися з трюму. То була найбільша морська катастрофа за всю історію Британії: Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, pp. 486–95.

Розділ 8. Операція «Морський лев» і Битва за Британію

«З ганьбою покінчено, — записав міністр пропаганди в своєму щоденнику. — Маю таке відчуття, наче наново народився»: *TBJG*, part I, vol. viii, p. 186.

Командування крігсмаріне, яке вже давно виношувало плани прибрати французький флот до рук «для продовження війни з Британією», спіткало жорстоке розчарування: BA-MA RM 7/255, quoted *GSWW*, vol. iii, p. 131.

«Якщо Велику Британію не поставимо на коліна протягом трьох місяців, то нас виставлять найбільшими злочинцями у світовій історії»: quoted Quétel, *L'Impardonnable Défaite*, p. 384.

Гітлер оприлюднив звернення, в якому урочисто заявив про «найславнішу перемогу в історії»: Domarus, vol. ii, p. 1533, quoted Kershaw, *Hitler, 1936–1945: Nemesis*, p. 299.

«Вам належить виконати одне з найнеприємніших та важких завдань, що будь-коли стояли перед британським адміралом», — заявив Черчилль у своїй телеграмі адміралу серу Джеймсу Сомервілю, коли оперативна група «Н» під командуванням останнього вирушила напередодні ввечері з Гібралтару: quoted Colin Smith, *England's Last War against France*, London, 2009, p. 62.

Якщо ж вони відмовляться від усіх запропонованих варіантів, то «уряд Її Величності наказує адміралу скористатися всіма наявними засобами для запобігання потраплянню [французьких] кораблів до німців чи італійців»: TNA ADM 399/192, p.125.

Женсульт застеріг, що коли британці відкриють вогонь, то це буде «рівнозначно оголошенню війни»: TNA ADM 199/391

Про повернення Гітлера до Берліна: Kershaw, Hitler, 1936–1945: Nemesis, pp. 300, 301; and Roger Moorhouse, Berlin at War: Life and Death in Hitler's Capital, 1939–1945, London, 2010, pp. 61–63.

Увесь маршрут слідування німецького керманіча був заповнений «тисячами людей, які радісно гукали й плакали, доводячи себе до істеричного шаленства»: New York Times, 7 July, 1940.

Перший план екстрених заходів стосовно вторгнення до Британії під назвою Studie Nordwest був готовий іще в грудні 1939 р.: finalized 13.12.40, BA-MA RM 7/894, quoted GSWW, vol. ix/1, p. 525, n. 11.

Відділ контррозвідки під керівництвом Вальтера Шелленберга видав надзвичайно детальний (і місцями наддивовижу неточний) посібник про Велику Британію, який містив «Спеціальний пошуковий список» із 2820 осіб, яких гестапо збиралося заарештувати після вторгнення: Walter Schellenberg, Invasion 1940: The Nazi Invasion Plan for Britain, London, 2000.

Після привітання своїх командувачів та вихваляння військових успіхів Німеччини фюрер перейшов до англійського питання, затаврувавши Черчилля як «палія війни» і зробивши заклик до «здорового глузду», який був негайно відкинтий британським урядом: Domarus, vol. ii, p. 1558.

«Тут на наші гроші можна купити багацько всілякого добра, — писав додому один солдат, — і тому ми витрачаємо багато пфенігів: Sold. Paul Lehmann, Inf.Div.62, 28.6.40, BfZ-SS.

Головнокомандувач ВПС маршал Даудінг заявив, що, дізнавшись про капітуляцію Франції, став навколішки й подякував Господу за те, що йому більше не доведеться ризикувати, перекидаючи на континент нові ескадрильї винишувачів: quoted Max Hastings, Finest Years: Churchill as Warlord, 1940–1945, London, 2009, p. 67.

Польські льотчики у Британії: Zamoyski, The Forgotten Few.

«Розгромивши Росію, — говорив Гітлер своїм головнокомандувачам, — ми поховаємо останню надію Британії. І Німеччина запанує в Європі та на Балканах»: quoted Halder, Kriegstagebuch, vol. ii: *Von dergeplanten Landung in England bis zum Beginn des Ostfeldzuges*, p. 49.

Перебуваючи в стані ейфорії після перемоги над Францією і помсти за версальське приниження, командувачі вермахту славили Гітлера як «найвидатнішого воїна рейха», який забезпечить Німеччині надійне майбутнє на всі часи: BA-MA RH 19I/50, quoted GSWW, vol. ix/1, p. 529.

Фюрер усвідомлював, що перш ніж вдарити по Радянському Союзу (війна проти якого після поразки Франції мала бути «легкою прогулянкою»), необхідно розібратися з Британією, щоб уникнути протистояння на два фронти: Albert Speer, Erinnerungen, Frankfurt am Main, 1969, p. 188, quoted Kershaw, Hitler, 1936–1945: Nemesis, p. 305.

Директива Верховного командування вермахту наказувала люфтваффе зосередити зусилля на знищенні британських ВПС, «їхньої наземної інфраструктури та британської воєнної промисловості», а також портів та військових кораблів: BA-MA RL 2/v. 3021, quoted GSWW, vol. ii, p. 378.

Можливо, після смерті своєї дружини в 1920 році Даудінг і здавався дещо відлюдкуватим та сумним, але до своїх «любих хлопців-випишувачів» він ставився з великою, хоча й непоказною теплотою, а ті платили йому вірністю й відданістю: Patrick Bishop, *Fighter Boys*, London, 2003, p. 239.

«Враз прибігли люди з вилами та лопатами, — пригадував пілот із часом. — А один із них, озброєний мисливською рушницею, несамовито заверещав: «Хенде хох!» Я відповів йому вишуканою англійською мовою: «Пішов ти в сраку!»»: quoted Zamoyski, *The Forgotten Few*, p. 84.

Чесний пілот не міг не зізнатися, що відчував «примітивну дикунську радість», спостерігаючи, як падає збитий ним ворожий літак: quoted Bishop, *Fighter Boys*, p. 204.

Про польських пілотів та німців, що врятувалися на парашутах: Zamoyski, *The Forgotten Few*, p. 71.

Якщо взяти дані за серпень та вересень, коли інтенсивність повітряних боїв сягнула піку, то з'ясується, що королівські ВПС втратили 723 літаки, тоді як люфтваффе — понад 2000: GSWW, vol. ii, p. 388; October losses: *ibid.*, p. 403.

«Ви кажете, що Британія переможена. Чому ж ми тоді з вами сидимо в оцьому бомбосховищі?»: В. Н. Павлов, Автобиографические заметки, «Новая и новейшая история», Москва, 2000, с. 105.

Багато хто нарікав на сирени з їхнім, як висловився Черчилль, «незносним потойбічним завиванням», і тому невдовзі їхнє звучання скоротили й приглушили, щоб давати людям можливість виспатися: quoted Panter-Downes, *London War Notes*, pp.97, 98; 'The sirens go off': *ibid.*

«Гіршою за буденну рутину нашого життя, — писав літературний історик Пітер Кеннел, який у той час працював в міністерстві інформації, — була тривога наших безсонних ночей...»: Peter Quennell, *The Wanton Chase*, London, 1980, p. 15.

«Нині переважає думка, що голод, спричинений морською блокадою, є кращою зброєю проти британців, аніж намагання викурити їх димом пожеж»: Ernst von Weizsdcker, *Die Weizsdcker-Papiere*, 1933– 1950, Berlin, 1974, p. 225.

Розділ 9. Відлуння

Про операцію із захоплення порту Ічан читайте: Tobe Ryöchi, 'The Japanese Eleventh Army in Central China, 1938–1941', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, pp. 207–229.

«А як же ж поранені?» — поцікавилася журналістка. Лікар промовчав, але вона все і так зрозуміла»: Smedley, *Battle Hymn of China*, pp. 343, 344.

За словами Смедлі, іноземці в Чункіні ставилися до китайського війська з презирством. «Китай, — говорили вони, — воювати не здатен. Його воєначальники корумповані, його солдати — неграмотні селяни або просто хлопчачки; лікування поранених — це якийсь жах, а самі китайці — темні невігласи. Якісь звинувачення були правдивими, якісь — хибними, але всі вони пояснювалися браком усвідомлення величезного тягаря тих негараздів, під якими хитався Китай»: *ibid.*, p. 348.

А після загибелі (на той момент) близько 62 тис. японських військовиків у «китайському інциденті» будь-яка ідея компромісу зі Сполученими Штатами, який передбачав би відступ Японії з Китаю, видавалася режиму в Токіо немислимою: Kershaw, *Fateful Choices*, p. 99.

У другій половині 1940 р. китайська компартія за наказом з Москви розпочала на півночі кампанію під назвою «Сотня полків», маючи у своєму розпорядженні майже 400 тис. воєнків: Garver, *Chinese–Soviet Relations*, pp. 140, 141.

Лідер фашистської Італії здумав вести «паралельну війну» окремо від нацистської Німеччини: GSWW, vol. iii, p. 2; італійські збройні сили в 1940: *ibid.*, p. 68.

Статс-секретар на Вільгельмштрассе вважав партнера Німеччини по Тресторонньому пакту «цирковим клоуном, який скручує килим після виступу акробатів і заявляє, що то аплодують йому»: Weizsdcker, *Die Weizsdcker-Papiere*, p. 206.

Коли Гітлер і Франко розпочали переговори, то нескінченний потік слів, який полився з вуст іспанського диктатора, практично позбавив фюрера можливості говорити, до чого той виявився абсолютно неготовим: Stanley G. Payne, *Franco and Hitler*, New Haven, 2008, pp. 90–94; and Javier Tusell, *Franco, Espasa y la II Guerra Mundial: Entre el Eje y la Neutralidad*, Madrid, 1995, pp. 83–201.

Франко просторікував про їхнє братерство по зброї під час громадянської війни в Іспанії, про свою вдячність Гітлеру за його допомогу, про «духовну спорідненість» між їхніми народами: Tusell, *Franco, Espasa y la II Guerra Mundial*, p. 159.

«Для фюрера Азори становлять подвійну цінність: він хоче заволодіти ними як на той випадок, коли Америка втрутиться у війну, так і для післявоєнного періоду»: *КТВ ОКВ*, vol. i, 15.11.40, p. 177.

Кажуть, що з іншого приводу фюрер дорікнув, що висловлювання Франко змусили його відчутти себе «євреєм, який торгується, ставлячи на кін свої найцінніші надбання»: *ibid.*, p. 144.

А після повернення до Німеччини Гітлер дав волю своєму роздратуванню, обізвавши іспанського диктатора «єзуїтською свинею»: Halder, *Kriegstagebuch*, vol. i, p. 670.

Це Франція, а не Німеччина розпочала війну, відказав Гітлер, і тому тепер їй доведеться платити «як територіально, так і матеріально»: *GSWW*, vol. iii, p. 194.

Після радянської окупації Бессарабії та північної Буковини, фюрер, не бажаючи поки що порушувати нацистсько-радянський пакт, порадив румунському уряду «йти наразі на будь-які поступки»: *The Times*, 2.7.40.

Серед «улову» виявився один товстий італійський генерал, який подорожував у штабному автомобілі «Лянчія» в супроводі «подруги» на останніх місяцях вагітності, яка не була його дружиною: Dudley Clarke, *The Eleventh at War*, London, 1952, p. 95; and Michael Carver, *Out of Step*, London, 1989, pp. 54, 55.

Дуче вважав марш на Олександрію «легкою прогулянкою»: Count Galeazzo Ciano, *Ciano's Diplomatic Papers*, London, 1948, p. 273.

«Гітлер завжди ставить мене перед доконаним фактом, — сказав дуче графу Чіано 12 жовтня. — Цього разу я відплачу його ж монетою»: *ibid.*, 12.10.40, p. 297.

Але найбільшою їхньою силою було всезагальне обурення й високий бойовий дух солдатів, рішуче налаштованих дати відсіч «макаронникам» (так прозивали вони італійців), яких зневажали: Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, New Haven, 1993.

Греки в Єгипті: Artemis Cooper, *Cairo in the War, 1939–1945*, London, 1989, p. 59.

Італійські втрати у Греції та Албанії: *GSWW*, vol. iii, p. 448.

Черчилль згадував, що, почувши про план Вейвелла від Ідена, коли той повернувся до Британії, «аж замуркотів від радощів як півдужини котів»: Churchill, *The Second World War*, vol. ii, p. 480.

Розділ 10. Війна Гітлера на Балканах

Каудільйо «дав чітко зрозуміти, що Іспанія вступить у війну лише тоді, коли Британія опиниться на грані повного краху»: *КТВ ОКВ*, vol. i, 10.12.40, p. 222.

«Маю щодо цього великі сумніви. Я вже наказав виготовити мапи Пелопоннеса»: Sir Francis de Guingand, *Generals at War*, London, 1964, p. 33.

Гітлер, за словами його перекладача, «аж задихнувся від люті і запрагнув помсти»: Schmidt, *Hitler's Interpreter*, p. 223.

Гітлер дійшов висновку, що путч у Белграді став результатом «змови єврейсько-англосаксонських паліїв війни з єврейською більшовицькою владою в Москві»: Domarus, vol. ii, pp. 1726ff.

Втрати серед цивільних у Белграді: *GSWW*, vol. iii, p. 498.

«О 5:30 наступ на Югославію розпочався», — записав у своєму щоденнику ефрейтор з 11-ї танкової дивізії: Gefr. G., Art.Rgt.119, 11. Pz.Div., BfZ-SS 13/517A.

«Четверта ранку; я перебуваю на командному пункті, — записав він у своєму щоденнику. — Коли розвиднилося, заговорила артилерія. Потужний феєрверк. Далі посипалися бомби. З'явилася думка: а чи не занадто ми стараємося через якихось греків?»: Richthofen *КТВ*, 6.4.41, BA-MA N671/2/7/9, p. 53.

«Це — війна!» — відповів Ріхтгофен, коли йому повідомили про інцидент: Richthofen *КТВ*, 10.4.41, BA-MA N671/2/7/9, p. 59.

9 квітня Ріхтгофен дізнався про «чудову новину»: 2-га танкова дивізія вийшла на околиці міста: Richthofen *КТВ*, 9.4.41, BA-MA N671/2/7/9, p. 58.

Командир розвідувальної групи майор Джеррі де Вінтон пригадував сцену в долині у променях вечірнього сонця, яка нагадувала картину художниці-баталістки Леді Батлер: «ліворуч сідає сонце, спереду атакують німці, а праворуч — низка гармат на обладнаних позиціях»: Major G. de Winton, quoted Antony Beevor, *Crete: The Battle and the Resistance*, London, 1990, p. 36.

«Біля Веві передові загони дивізії «Адольф Гітлер» наштовхнулися на шалений спротив»: OL 2042, TNA DEFE 3/891.

«За якихось п'ять днів ми знищили сім ворожих дивізій», — написав у своєму щоденнику один рядовий: Gefr. G., Art.Rgt.119, 11.Pz.Div., 17.4.41, BfZ-SS 13 517A.

Один вояк із 2-ї дивізії СС «Дас Райх» дивувався: «Невже серби зі своєю недоукомплектованою, погано навченою армією із застарілим озброєнням дійсно спо-

дівалися встояти проти німецького вермахту? Це все одно, що дощовий черв'як зібрався б проковтнути удава!»: Sold. Erich N., 8.Kp./SS-Rgt.(mot.) DF, SS-Div. Reich, 10.5.41, BfZ-SS 11 707 E.

А одному британському офіцеру здалося, ніби він побачив «у місячному сяйві ескадрон сербських уланів у довгих накидках; вони пронеслися повз мене мов привиди тих, хто загинув у війнах далекого минулого»: Beevor, *Crete*, p. 38.

«Дюнкеркське чудо»: Richthofen КТВ, 10.4.41, BA-MA N671/2/7/9, p. 60

«Якщо я бачив супротивників, я стріляв по них і завжди відчував при цьому шалену та щиру насолоду від битви»: quoted GSWW, vol. ix/1, p. 536.

«...щоб діти наші більше не знали, що таке війна»: Hauptmann Friedrich M., 73. Inf. Div., BfZ-SS 20 305.

Про дискусії стосовно відкладення плану «Барбаросса» читайте: Salonika symposium, May 1991; GSWW, vol. iii, p. 525; Muller-Hillebrand, 'Improvisierung', 78, MGFA-P 030; Andreas Hillgruber, *Hitlers Strategie*, Frankfurt am Main, 1965, pp. 504ff.; and Andrew L. Zapantis, *Greek-Soviet Relations, 1917-1941*, New York, 1983, pp. 498 ff.

6 травня радіоперехоплення підтвердило, що Малеме та Іракліон використають для висадки решти авіаційного корпусу включно зі штабом та підпорядкованими армійськими підрозділами»: OL 2167, TNA DEFE 3/891.

В німецькому нападі на Крит мали взяти участь «від 5 до 6 тис. десантників, можливо, підтримуваних атакою з моря.»: TNA PREM 3/109.

Фрейберг засмутився ще більше, коли дізнався, що прикриття з повітря не буде, і висловив сумнів стосовно того, що британський флот зможе забезпечити адекватну протидію «висадці морського десанту»: Freyberg to Wavell, quoted Churchill, *The Second World War*, vol. iii: *The Grand Alliance*, p. 243.

Однак Фрейберг пішов іще далі, припустивши можливість «морського десанту на узбережжя за підтримки танків», про що в розвідувальних даних ніколи не йшлося: Freyberg, quoted John Connell, *Wavell: Scholar and Soldier*, London, 1964, p. 454.

«Ми, зі свого боку, здебільшого переймалися можливою висадкою морського десанту, а не парашутного»: quoted Ian Stewart, *The Struggle for Crete*, Oxford, 1955, p. 108.

«Маєте чудову нагоду знищити парашутистів», — зазначив Черчилль у телеграмі Вейвеллу: quoted Churchill, *The Second World War*, vol. iii, p. 241.

Він поглянув угору і просто зауважив: «Ти диви, які вони пунктуальні!»: Woodhouse, quoted C. Hadjipateras and M. Fafalios, *Crete 1941*, Athens, 1989, p. 13.

Один полонений офіцер сказав командирі австралійського батальйону: «Ми не посилаємо підкріплення тим, хто зазнав поразки»: Brigadier Ray Sandover, conversation with the author, 12.10.90.

Валлійський полк, його найбільший і найкраще оснащений підрозділ, мав залишатися в резерві, оскільки Фрейберг і досі боявся «нападу з моря в районі Ханья»: New Zealand Division war diary, quoted Stewart, *The Struggle for Crete*, p. 278.

Один зі штабних офіцерів доповів, що, згідно із захопленими німецькими планами, «група легких кораблів» з військами підкріплення та боєприпасами прямувала

до пункту, розташованого із західного боку Малеме на відстані близько 20 км від Ханьї: 'Einsatz Kreta', BA-MA RL 33/98.

«Неприятель і досі відстрілюється», — доповідали німецькі десантники в Грецію: Richthofen KTB, 28.5.41, BA-MA N671/2/7/9, p. 115 German losses: BA-MA ZA 3/19 and RL2 III/95.

Розділ II. Африка й Атлантика

Про антипатію Гітлера до генерал-майора фон Функа: Gen der Artillerie Walter Warlimont, ETHINT 1.

Напередодні Роммель і Шмундт з ошелешенням вислухали розповідь командувача 10-м авіаційним корпусом в Сицилії про те, як італійські генерали благали його не бомбити Бенгазі, бо багато хто з них мав там маєтність: Adalbert von Tausen, Tobruk 1941: Der Kampf in Nordafrika, Freiburg, 1976, quoted Martin Kitchen, Rommel's Desert War: Waging World War II in North Africa, 1941–1943, Cambridge, 2009, p. 54.

Основу їхніх продовольчих пайків становили м'ясні консерви зі штампом AM, що означало Amministrazione Militar (військова адміністрація). Італійські солдати казали, що та абревіатура означає Arabo Morte («Мертвий араб»), а їхні німецькі союзники прозивали цю тушонку Alter Mann («Старий дід») або «Анус Муссоліні»: Kitchen, Rommel's Desert War, p. 17.

«Цілий день він носиться поміж своїми сильно розпорощеними підрозділами, віддаючи їм накази на проведення рейдів та ще більше їх розпорощуючи»: Halder, Kriegstagebuch, vol. ii, 23.4.41, p. 381, quoted, *ibid.*, p. 100.

Гальдер вважав, що Паулюс був, «можливо, єдиною людиною з достатнім особистим впливом, здатною вгамувати цього геть збожеволілого вояка»: Halder, Kriegstagebuch, vol. ii, 23.4.41, p. 385.

Після свого повернення Паулюс доповів Гальдеру, що «основною проблемою в Північній Африці» був не Тобрук, а постачання Африканського корпусу всім необхідним та характер Роммеля»: *ibid.*, p. 412.

«Війна набуває дедалі химерніших рис, — записав Ріхтгофен у своєму щоденнику. — Нам доведеться заправити ці літаки і влаштувати пілотам щедрий прийом»: Richthofen KTB, 19.5.41, BA-MA N671/2/7/9, p. 100.

Німецькі військові, явно перебільшуючи свій успіх, заявляли, що знищили 200 британських танків і перемогли у «найбільшій танковій битві в історії»: Gefr. Wolfgang H., 15.Pz.Div., 21.6.41, BfZ-SS 17 338.

Про Рузвельта і Маршалла читайте: Andrew Roberts, Masters and Commanders: How Roosevelt, Churchill, Marshall and Alanbrooke Won the War in the West, London, 2008, pp. 24–34.

У довгому й докладному листі від 8 грудня 1940 р. Черчилль закликав до «рішучого прояву політики конструктивного нейтралітету» задля підтримки британського спротиву німецькій експансії: Churchill to FDR, quoted Winston Churchill, The Second World War, vol. ii, p. 498.

У Палаті громад Черчилль вихваляв його як «найбільш безкорисливий акт в історії всіх країн»: *ibid.*, p. 503.

Однак у приватних розмовах члени британського уряду зазначали, що вони були просто приголомшені жорсткими умовами, якими супроводжувався ленд-ліз: Hastings, *Finest Years*, pp. 171–174.

Реакція Німеччини на програму ленд-лізу: DGFP, Series D, vol. xii, no. 146, 10.3.41, pp. 258, 259.

Станом на лютий 1941 р. гросс-адмірал Редер мав у своєму розпорядженні не більше 22 океанських підводних човнів: GSWW, vol. ii, p. 343.

Admiral Scheer: *ibid.*, p. 353

Розділ 12. «Барбаросса»

Чан Кайші і Сталін: Garver, *Chinese-Soviet Relations*, pp. 112–118.

Сталін особисто з'явився на Ярославському залізничному вокзалі, щоб попрощатися з японським міністром закордонних справ Мацуоко Йосуке, який і досі не протверезів після надмірної гостинності радянського лідера: Valentin M. Berez-hkov, *At Stalin's Side*, New York, 1994, p. 205.

На превелике здивування німця, Сталін поплескав його по спині й промовив: «Хай там як, ми завжди маємо залишатися друзями»: Krebs letter of 15.4.41, BA-MA MSg1/1207.

Про Бакке і план голодомору: Lizzie Collingham, *The Taste of War: World War II and the Battle for Food*, London, 2011, pp. 32–8; Tooze, *The Wages of Destruction*, pp. 173–5, 476–480.

Однак вони добре знали, що вермахт нарощує концентрацію своїх сил на сході, а тому розробили план невідкладних заходів від 15 травня, в якому йшлося про превентивний удар з метою зрвати німецькі приготування. Найкращу аналітику з цього питання читайте: Chris Bellamy, *Absolute War: Soviet Russia in the Second World War*, London, 2007, pp. 99–121; also Constantine Pleshakov, *Stalin's Folly: The Secret History of the German Invasion of Russia, June 1941*, London, 2005, pp. 75–84; Bianka Pietrow-Ennker (ed.), *Prdventivkrieg? Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion*, Frankfurt am Main, 2000; Viktor Suvorov, *Icebreaker: Who Started the Second World War?*, London, 1990; Heinz Magenheimer, *Hitler's War*, London, 2002, pp. 51–64.

Коли Сталіну доповіли про це застереження, він не повірив і роздратовано вигукнув: «Дезінформація вже сягнула посольського рівня!»: Pravda, 22.6.89.

Про депортації з країн Балтії: Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, London, 1990, p. 203.

«Це буде війна на знищення, — сказав Гітлер своїм генералам 30 березня. — Командирам доведеться поступитися своїми моральними принципами»: Halder, *Kriegstagebuch*, vol. ii, pp. 336–337.

У ніч на 20 червня генштаб німецьких збройних сил передав по військах кодове слово «Дортмунд». В його журналі бойових дій було записано: «Таким чином, початок наступу остаточно призначений на 22 червня»: KTB OKW, vol. i, p. 417.

Офіцери казали своїм солдатам, що невдовзі вони розпочнуть «найграндіозніший наступ в історії»: Sold. Paul B., *Flak-Sonderger Wrkst. Zug 13*, 22.6.41, BfZ-SS L 46 281.

«Переконаний, що розгром Росії забере не більше часу, ніж розгром Франції, і в такому разі мені, як я й передбачав, вдасться у серпні поїхати у відпустку»: Sold. Kurt U., 1.San.Kp.91, 6.Geb.Div., 21.6.41, BfZ-SS.

Увечері 21 червня Сталін, перебуваючи в Кремлі, нервував усе більше і більше. Заступник керівника НКВС доповів йому, що вчора німецькі літаки порушили радянський повітряний простір щонайменше 39 разів: Maslennikov, RGVA 38652/1/58.

У журналі бойових дій генштабу німецьких збройних сил зазначалося, що «протягом ранку посилюється враження, що цілковитої несподіванки вдалося досягнути в усіх секторах»: KTB OKW, vol. i, p. 417.

56-й танковий корпус під проводом генерал-лейтенанта фон Манштейна, проходячи майже 80 км за день, лише за п'ять днів здолав половину відстані до цілі свого наступу. Цей «...стрімкий ривок став втіленням мети кожного командира танкістів»: Erich von Manstein, *Lost Victories*, London, 1982, p. 187.

«Звісно, я візьму в цьому участь від самого початку. Коли йдеться про реальні дії проти радянців, ви завжди можете покластися на Румунію»: Schmidt, *Hitler's Interpreter*, p. 233.

«Уперше за багато років я знову відчула себе росіянку!» Схоже полегшення висловлювали й у Берліні — мовляв, «тепер ми б'ємося зі справжнім ворогом»: quoted Richard Lourie, *Sakharov: A Biography*, Hanover, NH, 2002, p. 52.

«Нарешті, після вдалого удару по автоколоні німецьких військ, винищувачі повернулися й приземлилися...»: RGALI 1710/3/43.

«Росіяни — важкий противник, — писав невідомий німецький солдат. — Ми майже не беремо полонених, практично всіх розстрілюємо»: Sold. Rudolf B., *Stab/Nachsch.Btl.553*, 27.7.41, BfZ-SS.

З радянського боку беріївський НКВС у тюрмах прифронтової зони знищував в'язнів, щоб вони не змогли врятуватися завдяки німецькому наступу: Anne Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, London, 2003, pp. 377–8; and Polish prisoners, Snyder, *Bloodlands*, p. 194.

«Ленін заснував нашу державу, а ми її просрали». Сталін виматюкав Тимошенка і Жукова, але й ті не стали стримуватися у своїх відповідях: quoted Richard Overy, *Russia's War*, London, 1999, p. 78.

«Ціле поле кишіло людьми, які лежали або сиділи», — написав він у своєму щоденнику: Aleksandr Tvardovsky, *Dnevnik i pisma, 1941–1945*, Moscow, 2005, p. 32.

«Коли загорівся Мінськ, — писав один журналіст, — сліпі мешканці будинку для інвалідів подалися узбіччям шляху, прив'язавшись один до одного рушниками»: Vasily Grossman papers, RGALI 1710/3/43.

«Над тілами своїх загиблих товаришів особовий склад полку присягнувся безжально знищувати фашистських гадів, і того ж самого дня буржуазія Риги відчувала на своїй шкурі нашу помсту»: RGVA 32904/1/81, p. 28, quoted Anna Reid, *Leningrad: The Epic Siege of World War II, 1941–1944*, New York, 2011, p. 43.

Навіть народний комісар оборони визнавав, що «напередодні війни навички гарматної стрільби радянських танкістів були поганими», а з понад 14 тис. радян-

ських танків, розгорнутих на західних кордонах, станом на 22 червня «боездатними залишалися лише 3800»: TsAMO 35/107559/5, p. 364.

Політбюро вирішило потайки вивезти з Москви до Тюмені мумію Леніна, а також золотий резерв та скарби царського двора. Спеціальний поїзд з усіма необхідними хімікатами та в супроводі науковців відбув зі столиці на початку липня під посиленою охороною військ НКВС: Ilya Zbarsky, *Lenin's Embalmers*, London, 1998, pp. 118–121.

Генерал Гальдер 3 липня зазначив у своєму щоденнику: «...мабуть, не буде перебільшенням сказати, що російську кампанію було переможно завершено протягом двох тижнів»: Halder, *Kriegstagebuch*, vol. iii: *Der Russlandfeldzug bis zum Marsch auf Stalingrad*, p. 38.

«На невеликій галявині серед молодих осик розташувалися близько 900 поранених...»: Grossman papers, RGALI 1710/3/43.

«На початку війни, — написав генерал Гальдер 11 серпня, — ми розраховували мати справу з 200 неприятельських дивізій. Але наразі нарахували їх уже 360»: Halder, *Kriegstagebuch*, vol. iii, p. 506.

Гроссман, на відміну від більшості радянських військових кореспондентів, глибоко співчував стражданням цивільного населення. «Ідуть вони куди-небудь, чи стоять біля своїх парканів, ці люди, заговоривши, відразу ж починають плакати, і у вас також мимоволі виникає бажання розплакатися. Скільки ж горя їм довелося пережити!»: RGALI 1710/3/43.

«Вночі небо червоніло десятками далеких пожеж, а вдень над обрієм висіла пелена сірого диму...»: Grossman papers, RGALI 1710/3/49.

Радянська 34-та армія була розгромлена. Під час відступу 4 тис. військових були заарештовані як дезертири, а майже половина поранених були, найімовірніше, «самострілами»: RGASPI 558/11/49, p. 1, quoted Reid, *Leningrad*, pp. 65, 66.

Німецький наступ призвів до оточення Таллінна, столиці Естонії, але Сталін не дозволяв його радянським захисникам евакуюватися морем через Фінську затоку до Кронштадта: David M. Glantz, *The Battle for Leningrad, 1941–1944*, Lawrence, Kan., 2002, p. 46.

Радянському диктатору наверзлося на думку, що тут, напевне, не обійшлося без зрадників. «Чи не здається вам, що хтось навмисне розчищає дорогу німцям?» — запитував він у телеграмі Молотову, який виїхав до Ленінграда з інспекційною поїздкою: RGASPI 558/11/492, p. 27, quoted *ibid.*, p. 106.

«Доведіть до відома всіх військ, що родини тих, хто здався в полон, будуть розстріляні, а самі вони також будуть розстріляні відразу ж після визволення з полону»: RGASPI 83/1/18, p. 18.

«З'явився німецький літак, — написав у своєму щоденнику радянський солдат на ім'я Василь Чуркін. — День був сонячний, і ми побачили, як із літака випала велика купа листівок»: VCD, 21.8.41.

«Ось моя відповідь: жодної сентиментальності. Натомість знищуйте ворогів та їх поплічників, хоч здорових, хоч хворих, дайте їм в зуби. Війна — жорстока й невблаганна, і той, хто виявить слабкість чи невпевненість, першим зазнає поразки»: 20.9.41, RGALI 1817/2/185.

«Натовпи цивільних втікають від облоги, і хочеться заплющити очі, щоб не бачити їхніх страждань»: Gefr. Hans B., 269.Inf.Div., BfZ-SS.

«Стовпи густого диму здіймаються високо в небо, — писав Чуркін у своєму щоденнику. — Це горять Бадаєвські харчові склади»: VCD, 4.9.41.

Розділ 13. Расова війна

«Часто можна бачити, як двоє жінок тягнуть саморобного плуга, а третя їх поганяє», — писав додому один капрал-зв'язківець: O'Gefr. Hanns W., 387.Inf.Div., 31.5.42, BfZ-SS 45 842 Ukraine famine: see Snyder, Bloodlands, p. 53.

Василь Гроссман описував, як натовп селян із цікавістю розглядав полоненого австрійського мотоцикліста: «Всі в захваті від його довгого і м'якого шкіряного пальта сталевого кольору. Всі мацають його, хитаючи головами. Це означає: хіба ж ми в змозі воювати з людьми, вдягненими в такі пальта? А їхні літаки, мабуть, ще кращі за цю шкіряна одіж»: Grossman papers, RGALI 1710/3/49.

Один солдат, який охороняв колону радянських військовополонених, писав додому, що вони їли траву «неначе корови». А коли вони проходили повз картопляне поле, то «попадали на землю й почали викопувати бульбу руками і поїдати її сирцем»: Sold. Josef Z., 3.Kp/Ldsschtz. Btl.619, 12.9.41, BfZ-SS 20 355 D.

Один полонений француз описав прибуття групи радянських полонених до армійського табору в генерал-губернаторстві: «Росіяни сунули рядами по п'ять людей, підтримуючи один одного під руки, бо жоден із них не був у змозі йти самостійно; їм личила лише одна характеристика: «живі скелети»: Paul Roser testimony, IMT VI, p. 291, quoted Peter Padfield, Himmler, Reichsfuhrer-SS, London, 2001, p. 431.

На початок вересня 1941 р. в одній лише Україні в німецькому тилу вже діяли 63 партизанських загони загальною чисельністю майже 5 тис. осіб.: 2.9.41, Bellamy, Absolute War, pp. 267–268.

Дійсно, настав час «заліза і крові»: Grossman papers, RGALI 1710/3/43.

Голокост загалом складався з двох частин, які Василь Гроссман згодом назвав «Голокост від куль» та «Голокост від газу»: Vasily Grossman, The Road, London, 2009, p. 60.

У травні 1940 р., під час вторгнення до Франції, Гімmlер написав Гітлеру листа, що мав заголовок «Деякі міркування з приводу чужорідного населення на сході»: Christopher Browning, 'Nazi Resettlement Policy and the Search for a Solution to the Jewish Question, 1939–1941', in his The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution, Cambridge, 1992, pp. 16–17, quoted Mark Mazower, Dark Continent: Europe's Twentieth Century, London, 1998, p. 170.

Ідея Гімmlера перемістити євреїв за кордони рейха стосувалася насамперед французького острова Мадагаскар: Christopher R. Browning, The Origins of the Final Solution, London, 2004, pp. 81–89,

Райнгард Гейдріх, заступник Гімmlера, також вважав, що проблема 3,75 млн євреїв на окупованих німцями теренах за рахунок еміграції розв'язана бути не могла, що вирішити її можна лише «територіальним способом»: quoted Kershaw, The Nazi Dictatorship, p. 112.

«Було б найкраще, — сказав він Альфреду Розенбергу, міністру східних територій, — розстрілювати кожного, хто косо на нас гляне»: *ibid.*, p. 266.

Німецька армія мала забезпечувати всім необхідним айнзацгрупи (мобільні «ескадрони смерті» СС, призначені для знищення євреїв, комуністів тощо) і співпрацювати з ними через високопоставленого офіцера розвідки, наявного при кожному армійському штабі: *ibid.*, pp. 224–243.

Гейдріх давав вказівки командирам айнзацгруп, які становили інтелектуальну еліту СС (більшість із них захистили докторські дисертації), заохочувати місцеві групи антисемітів убивати євреїв та комуністів. Таку діяльність називали самоочищенням. *Selbstreinigungsbestrebungen*: *ibid.*, p. 228.

Айнзацгрупи мали самотужки страчувати компартійних чиновників, комісарів, партизанів, саботажників та «юдеїв на партійних та державних посадах»: *ibid.*, p. 219.

Убитих вкладали в рови шарами, один на одного, і це називалося «укладка методом сардин»: Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New York, 1985, p. 146.

«Один пілот із 3-ї ескадрильї розповів, що на початку війни брав участь у страті групи євреїв у селі побіля Бердичева. Їх стратили за те, що вони передали червоноармійцям збитого німецького пілота»: TsA FSB 14/4/326, pp. 264–267.

Мало кому вдавалося втекти під час таких екзекуцій. Недивно, що ці люди отримували на все життя важку психічну травму. На північному сході України Василь Гроссман зустрів одну таку особу. То була «дівчина — красива єврейка, якій пощастило втекти від німців; вона дивилася на мене ясними, абсолютно безумними очима», — записав журналіст у своєму щоденнику: RGALI 1710/3/49.

«Як на мене, — сказав генерал, — не буде перебільшенням стверджувати, що вбивство великої кількості євреїв було необхідним в інтересах нашого народу. Але убивати жінок та дітей потреби не було. Це вже занадто»: TNA WO 208/4363.

Українці також часто добровільно зголошувалися конвоювати полонених червоноармійців. «Вони ставляться до нас приязно й охоче нам допомагають, — писав один єфрейтор. — Без них нам було б значно важче»: Gefr. Ludwig B., Nachsch. Vtl.563, 27.7.42, VfZ-SS 28 743.

Після масових убивств у Львові та інших західноукраїнських містах українці допомагали айнзацгрупі «С» виявляти й арештовувати євреїв у Бердичеві, де вони становили один із найбільших відсотків серед місцевого населення. Біля місцевого аеродрому розстріляли кількома групами близько 20 тис. євреїв: Grossman papers, RGALI 1710/1/123

Єврейка Іда Белозовська так описувала картину вступу німецьких військ до її містечка неподалік Києва 19 вересня 1941 р.: «Люди з улесливими, щасливо-підлабузницькими обличчями стояли обабіч дороги, вітаючи своїх «визволителів»: Ida S. Belozovskaya, GARF 8114/1/965, pp. 68–75.

«28 вересня ми з чоловіком та його сестрою-росіянкою пішли провести наших нещасних родичів в останню путь...»: Ida S. Belozovskaya, GARF 8114/1/965, pp. 68–75.

За два тижні до вторгнення у Польщу міністерство внутрішніх справ наказало лікарям звітуватися про кожен випадок «появи немовлят з уродженими каліцтвами»: Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill, 1995, p. 43.

«Ви лишень погляньте в очі солдатів цієї команди! Ці люди вже довіку не будуть людьми. Яких вояків ми таким чином вишколюємо тут? Невротиків та дикунів?!»: quoted Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, p. 137

Розділ 14. «Велика коаліція»

Ніколи не відступаючи від своєї основної мети, Черчилль, не вагаючись, пішов на союз із більшовицьким режимом, який завжди ненавидів. «Я не відмовляюсь від жодного слова, яке про нього сказав раніше, — заявив він у своєму радіовиступі 22 червня 1941 р., коли стало відомо про напад Німеччини на Радянський Союз. — Але все це блякне на тлі того видовища, яке розгортається зараз перед нашими очима». А своєму приватному секретареві Джону Колвілу він сказав: «Якби Гітлер вторгся до пекла, то я не проминув би знайти хоча би кілька добрих слів про диявола у своєму виступі перед Палатою громад»: Winant and Churchill's speech of 22.6.41, Valentin M. Berezikov, *History in the Making*, Moscow, 1983, p. 123.

Два дні по тому Черчилль дав вказівку Стюарту Мензісу, керівнику служби розвідки, передати Кремлю дешифровки, отримані в ході операції «Ультра». Мензіс застеріг прем'єр-міністра, що «це матиме фатальні наслідки». Червона армія ефективних шифрувальних систем не мала, тому німці швидко вичислили б джерело розвідувальних даних: TNA HW 1/6, C/6863, quoted David Stafford, *Roosevelt and Churchill*, London, 2000, p. 65.

Як зазначив один із його [Рузвельта] біографів, він мав «талант поводитися з кожним новим знайомим так, наче вони знали один одного все життя, і ця риса сприяла створенню довірливої атмосфери в стосунках, яку він брутально використовував у власних інтересах».»: Kenneth S. Davis, *FDR: The War President*, New York, 2000, p. 212.

У Москві підозрювали (і небезпідставно), що незговірливість британців породжується їхнім побоюванням стосовно неспроможності Радянського Союзу протриматися довше 5-6 тижнів: Berezikov, *History in the Making*, p. 126 .

«Країна, яка спроможеться випустити більшу кількість військових машин і техніки, стане переможцем у цій війні», quoted *ibid.*, p. 141.

З січня по кінець серпня 1941 р. британці спромоглися потопити 42 німецьких та італійських кораблі, а пошкодити — 38: GSWW, vol. iii, p. 712.

У вересні британська субмарина «Апхолдер» потопила два великих пасажирських судна з поповненням. (Ветерани Африканського корпусу почали називати Середземне море «німецький плавальний басейн».): Wolf Heckmann, *Rommel's War in Africa*, New York, 1981, p. 157.

«Італійці — як малі діти, — написав додому один лейтенант із 15-ї танкової дивізії. — Солдати вони ніякі, зате хороші друзі, готові поділитися з вами всім, що мають»: Leutnant Andrj F., 15.P.Div., 28.5.41, BfZ-SS 37 007.

Один новозеландський офіцер описав лівійську пустелю як «голу рівнину з верблюжими колочками, перемежовану широкими смугами скельного осипу, м'якого піску та мілких звивистих русел високих річок»: Geoffrey Cox, *A Tale of Two Battles*, London, 1987, p. 134.

Редер дорікнув, що «фюрер фактично готовий забути про нашу підводну війну в Атлантиці заради вирішення проблем, які виникли у нас в Середземномор'ї»: ВА-МА RM 7/29.

«Він цокнувся бокалом із Сікорським і мило посміхнувся, — пригадував Еренбург. — Серед поляків було багато чоловіків зі злим виразом обличчя, сповнених гніву через те, що їм довелося пережити; деякі з них не приховували своєї ненависті до нас... Сікорський та Вишинський називали один одного «союзниками», але крізь чемні вирази проступала ворожість»: Ilya Ehrenburg, *Men, Years—Life*, vol. v: *The War: 1941—1945*, New York, 1964, p. 19

Розділ 15. Битва за Москву

Молодий фізик Андрій Сахаров, на той час учасник протипожежної дружини університету, часто проводив ночі на даху будівлі, «спостерігаючи, як у тривожному небі над Москвою перехрещуються промені прожекторів і траєкторії трасуючих куль»: Lourie, *Sakharov*, p. 53.

«Більшість ополченців вдягнені в цивільні пальта й капелюхи», — писав один із них: Юрій Владимиров, «Война солдата-зенитчика». 1941—1942, Москва, 2009, с. 118.

«Я думав, що вже бачив відступ, — написав Василь Гроссман у своєму нотатнику, — але такого я не те що не бачив раніше, а навіть не міг уявити... То була повальна втеча!»: Grossman papers, RGALI 1710/3/49.

Німецькі танкісти розважалися тим, що ганялися за радянськими піхотинцями, намагаючись розчавити їх своїми гусеницями. Це було для них чимось на кшталт спорту: Владимир Войцехович, под редакцией Артема Драбкина. «Священная война. Я помню». Москва, 2010, с. 12.

У розвідку послали ще два літаки, і вони підтвердили попередні дані, але Берія все одно пригрозив, що віддасть їхнього командира під трибунал НКВС як «панікера»: John Erickson, *The Road to Stalingrad*, London, 1975, p. 217.

«Росіяни схожі на тварин, — писав один німецький майор. — У своєму дикунстві вони нагадують негрів, які траплялися мені під час французької кампанії. Яке жалюгідне видовище!»: Maj. Hans Sch., *Stab/Pi.Btl.652, BfZ-SS 33 691*.

«Безліч абсурдних і божевільних чуток поширюються охопленими панікою людьми. Раптова шалена стрілянина. Виявляється, то хтось увімкнув вуличні ліхтарі, й солдати з офіцерами відкрили вогонь із гвинтівок і пістолетів по лампах, щоб їх загасити. От якби вони по німцях так стріляли!»: *ibid*.

«Ніколи в житті не доводилося бачити такої жажливої грязюки», писав Гроссман: Grossman papers, RGALI 1710/3/49.

Могила Толстого: *ibid*.

«Ми страхом примножили страх», — пояснював один офіцер-енкаведист: Vladimir Ogryzko, quoted Laurence Rees, *World War II behind Closed Doors: Stalin, the Nazis and the West*, London, 2009, p. 112.

Навіть коли енкаведисти впритул розстрілювали їхнього «авторитета», це справляло на його поплічників лише тимчасовий ефект: Владимир Войцехович, під ред. Драбкіна, «Священная война», с. 15.

Тільки наприкінці листопада, коли Сталін сказав Берії, що всі його теорії змови — це «повна дурня», «енкаведистська м'ясорубка» збавила оберти: quoted Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, London, 1991, p. 422.

«Начальники з багатьох заводів і фабрик посадили свої сім'ї у вантажівки й вивезли їх із міста. І тут почалося: цивільні кинулися грабувати магазини. На вулицях скрізь траплялися червоні пики п'яних людей з кільцем ковбаси або рулоном тканини в руках. Коїлося таке, що іще два дні тому здавалося б немислимим. Подейкували, що Сталін з урядом втекли із Москви»: «Священная война», с. 79.

Наталію Гессе, яка дибала на милицях після операції, оточила юрба людей: «Вони запідозрили, що то я зламала ноги, стрибаючи з парашутом із літака»: quoted Lowrie, *Sakharov*, p. 55.

Розповідають, що охоплені панікою натовпи на вокзалах, які штурмували готові до відправлення потяги, були схожими на «людські круговерті», де дітей виривали з материнських рук: *ibid.*

«Те, що коїлося на Казанському вокзалі, неможливо описати», — згадував Ілля Еренбург: Ehrenburg, *Men, Years—Life*, vol. v, p. 17.

«Німецькі загарбники оголосили нам війну на знищення. Що ж, вони її отримають!»: Alexander Werth, *Russia at War*, London, 1964, p. 246.

«Я переглянув підшивки старих газет із липня по листопад 1941 р., — писав Ілля Еренбург. — Ім'я Сталіна в них майже не згадувалося»: *ibid.*, p. 15.

17 листопада Сталін підписав наказ всім військам та партизанськими загонам «руйнувати і спалювати дотла» всі будівлі в зоні бойових дій, щоб позбавити німців притулку під час морозної зими, яка була вже не за горами: quoted Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, p. 456.

«Вокзальні перони були вкриті людськими екскрементами та тілами поранених солдатів у закривавлених пов'язках», — писав у листі один офіцер-червоноармієць: Владимиров, «Война солдата-зенітника», с. 119.

Розповідали, що німецький мотоцикліст із полку СС «Дойчланд», заблукавши в густому тумані, заїхав у Москву, й у районі Білоруського вокзалу його застрелив патруль НКВС: Bellamy, *Absolute War*, p. 317.

НКВС організував «винищувальні батальйони» як останню лінію оборони, а також як засіб боротьби з ворожими парашутистами та диверсантами: «Священная война», с. 120.

А 21 листопада 1-ша танкова дивізія СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням бригаадфюрера Зеппа Дітріха, якого Ріхтгофен назвав «старим і надійним бойовим конем», увірвалася до Ростова, який був своєрідними воротами на Кавказ, і захопила плацдарм на протилежному березі ріки Дон: Richthofen КТВ, 10.4.41, ВА-МА N671/2/7/9, p. 59.

Наступного дня Гітлер призначив командувачем генерал-фельдмаршала фон Райхенау, переконаного нациста, якого Рунштедт зневажливо називав «громиллом, що бігає напівголим і постійно виконує фізичні вправи»: quoted Charles Messenger, *The Last Prussian: A Biography of Field Marshal Gerd von Rundstedt, 1875–1953*, London, 1991, p. 61.

Робітники промислових підприємств, діти та військові отримували повний пайок, але інші, наприклад, непрацюючі дружини та підлітки, могли розраховувати лише на «пайок утриманця»: Reid, *Leningrad*, pp. 168–169.

«Наша продовольча ситуація вкрай погана, — написав у своєму щоденнику Василь Чуркін, перебуваючи на лінії оборони біля Шліссельбурга на Ладозькому озері: VCD, 28.10.41.

Чуркін у своєму щоденнику описав такий епізод: «Наш старшина Андронов, високий широкоплечий хлопець, сповнений енергії, припустився помилки, яка коштувала йому життя: *ibid.*, 20.11.41.

«Я бачив «полуторку», — писав Чуркін, — яка провалилася задніми колесами крізь лід. В ній були мішки з борошном, вода їх не замочила... Передні колеса залишилися на кризі, кабіна задерлася догори. Я пройшов повз близько десятка машин, які вмерзли у кригу. Вони були свого роду піонерами «Дороги життя». Біля вантажівок нікого не було»: *ibid.*, 8.12.41.

Біля прибережного села Кобона Чуркін побачив, що «на березі, розтягнувшись вдалину на багато неозорих кілометрів, лежала величезна кількість мішків із борошном та ящиків з продовольством, призначених для відправки замерзлим озером до голодуючого Ленінграда»: *ibid.*, 8–9.12.41.

«Неможливо описати, що це таке, — писав додому один єфрейтор із 23-ї піхотної дивізії. — Перше — це жахливий холод, хурделиці й промоклі ноги; наше взуття не встигає висихати, а нам не дозволяють знімати його, і друге — це тиск із боку росіян»: Gefr. Hans Joachim C., 6.Kp/Infantry.Rgt.67, 23.Inf. Div., 4.12.41, BfZ-SS.

«Не знаю, що сталося, але виникає лиховісне передчуття, що ця широченна Росія нам просто не по зубах»: Obgefr. Herbert B., Nachschubkp.31, 6.12.41, BfZ-SS.

8 грудня один німецький солдат написав у своєму щоденнику: «Невже нам доведеться відступати? В такому разі покладатимось лише на милість Божу»: Oberschütze Helmut G., 8.12.41, BfZ-SS.

«Тоді стояли неймовірно суворі морози, — писав Еренбург, — але сибіряки-червоноармійці бурчали: «От якби вдарили справжні морози, то німці б усі враз повиздихали»: Ehrenburg, *Men, Years–Life*, vol. v, p. 35.

«Багато пораниених застрелились», — написав один із солдатів у своєму щоденнику: Oberschütze Helmut G., 8.12.41, BfZ-SS.

«Величезна кількість людей на межі нервового зриву, — написав у своєму щоденнику один із солдатів цієї групи. — Наш офіцер не стримує сліз»: Oberschütze Helmut G., 8.12.41, BfZ-SS.

Ілля Еренбург з веселим здивуванням описував бійку, яка спалахнула у Гранд-готелі між американськими та японськими журналістами. Для американців і японців усе тільки починалося: Ehrenburg, *Men, Years–Life*, vol. v, p. 18.

Розділ 16. Перл-Гарбор

«Це означає війну», — сказав Рузвельт Гаррі Гопкінсу, присутньому в Білому домі того вечора, коли принесли телеграму: Robert E. Sherwood, *The White House Papers of Harry L. Hopkins*, 2 vols, New York, 1948, vol. i, p. 430.

«Я гадаю, що вони й так отримали достатню кількість попереджень», — заявив він офіційно: D. K. R. Crosswell, *Beetle: The Life of General Walter Bedell Smith*, Lexington, Ky, 2010, pp. 227–288.

Але одним із найбільш вражаючих збігів Другої світової війни стало рішення, яке президент Рузвельт прийняв 6 грудня, за день до японського нападу. То було рішення про початок робіт зі створення атомної зброї: Kershaw, *Fateful Choices*, p.7.

Щоправда, вже в 1941 р. цей самий посол висловив побоювання, що мілітаристи готові вести свою країну до «загальнонаціонального характеру»: Joseph C. Grew, *Ten Years in Japan*, New York, 1944, p.468, quoted *ibid.*, p. 366.

«У перших 6–12 місяців війни зі Сполученими Штатами та Британією я шалентиму і здобуватиму одну перемогу за другою, — досить точно пророкував він. — А опісля... можливості для успіху я не бачу»: Arthur Zich, *The Rising Sun*, Alexandria, Va, 1977, p. 19.

Відстрочка лише ослабила б Японію і, як зауважив Тодзіо Хідекі під час важливої наради 5 листопада, «звела б її до статусу «третьорозрядної країни»: Nobutaka Ike (ed.), *Japan's Decision for War: Records of the 1941 Policy Conferences*, Stanford, 1967, pp. 208–39, quoted Kershaw, *Fateful Choices*, p. 365.

«Чи не хочете ви сказати, — зіронізував він, коли 2 грудня йому про це доповіли, — що, можливо, саме зараз вони входять до гавані, а ми про це не знаємо?»: Zich, *The Rising Sun*, p. 51.

«Чудовий бойовий порядок», — зауважив він. Та коли літаки почали наблизитись до цілей, американські зенітки відкрили вогонь: Fuchida Mitsuo, 'Pearl Harbor: The View from the Japanese Cockpit', in Stanley M. Ulanoff (ed.), *Bombs Away!*, New York, 1971, quoted Lewis, *Eyewitness World War II*, pp. 260–261.

Генерала Макарура розбудили в його номері «люкс» у манільському готелі й повідомили про напад на Перл-Гарбор: *Philippine Islands*, USACMH, Washington, DC, 1992, pp. 4–9.

Один американський морський піхотинець розповідав, що «бачив, як жінки ховалися під акаціями в парку. Деякі з них порозкривали парасольки, ніби це їх якимось могло їх захистити»: Carlos P. Romula, USMC, quoted Lewis, *Eyewitness World War II*, p. 268.

Малайя зі своїми олов'яними копальнями та великими каучуковими плантаціями могла стати багатою здобиччю. Її губернатор, сер Шентон Томас, описував цю країну як «доларовий арсенал імперії»: quoted Peter Thompson, *The Battle for Singapore*, London, 2005, p. 16.

«Зараз ми всі в одному човні з вами та народами імперії, й цей човен не повинен потонути»: TNA PREM 3/469/13.

«Принц Уельський» був просто прекрасний», — писав оглядач, який на той час перебував на борту крейсера «Ріпалс»: O. D. Gallagher, 'The Loss of the *Repulse* and the *Prince of Wales*', *Daily Express*, 12.12.41.

«Навесні все скінчиться», — говорили багато з них. Але всіх їх, як і їхнього керманіча, іще чекали попереду численні удари та потрясіння: *ibid.*, p. 35.

Із суто військової точки зору Черчилль жодних ілюзій не мав. Він розумів, що коли японці вторгнуться, то «втримати Гонконг чи зняти з нього облогу не буде ані найменшого шансу»: quoted Philip Snow, *The Fall of Hong Kong: Britain, China and the Japanese Occupation*, New Haven and London, 2003, p. 41.

Одна дивізія 23-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта Сакаї Такасі переправилася через річку Шам Чун, по якій проходив кордон адміністративного району Нові Території: see *ibid.*, pp. 53–57.

Черчилль відповів через Адміралтейство, що «про здачу навіть думки бути не може». «Треба битися за кожну п'ядь острова і давати відсіч ворогу з максимальним заповзяттям. Кожен новий день вашого спротиву допомагає нашій союзницькій справі в усьому світі»: *ibid.*, pp. 66–67.

Янг, якому, вочевидь, не хотілося здобути славу «першого, хто здав противнику британську колонію відтоді, як Корнволліс здав Йорктаун», погодився продовжувати боротьбу: *ibid.*, p. 67.

За підрахунками, під час «відпочинку» солдатів після боїв групового згвалтування зазнали понад 10 тис. китаянок, а кілька сотень цивільних осіб було вбито: *ibid.*, pp. 81–2; see also testimony of Connie Sully, in Rees, *Their Darkest Hour*, pp. 129–135.

«Тепер нам доводиться платити дуже високу ціну, — написав у своєму щоденнику генерал сер Алан Брук, який змінив сера Джона Ділла на посаді начальника імперського генерального штабу, — за те, що ми не оплачували страховки, покликані гарантувати безпеку імперії»: Alan Brooke, *War Diaries*, 12.2.42, p. 229.

Усвідомлювати свою вразливість австралійці почали лише в листопаді 1941 р., коли їхній крейсер «Сідней» було потоплено біля узбережжя Австралії під час переслідування німецького рейдерського судна «Корморан», яке йшло під нідерландським прапором.

Кажуть, що він заявив: «Генерал Александер був неприємно здивований, дізнавшись, що я, клятий американець, командую китайськими військами. «Це просто не ймовірно!» — вигукнув він, поглянувши на мене так, неначе я щойно виповз з-під якоїсь каменюки»: Theodore White (ed.), *The Stilwell Papers*, New York, 1948, p. 60.

Розділ 17. Китай і Філіппіни

Чан Кайші хитрістю змусив Нову 4-ту армію комуністичних партизанів залишити свої райони, розташовані на південь від Янцзи, і передислокуватися в регіон далі на північ від річки Хуанхе.: Chang and Halliday, *Mao*, pp. 278–285.

Це стало можливими після нищівної поразки націоналістів у битві за Чжун Юань, яку Чан Кайші охарактеризував як «найбільшу ганьбу в історії війни проти японців»: quoted Kawano, 'Japanese Combat Morale', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 331.

«Китай мене вилікував — мені перехотілося подорожувати, — написала Марта своїй матері. — Надто болісно спостерігати за реальним життям на Сході, а жити

так — це просто жахіття»: Caroline Moore-head, *Martha Gellhorn: A Life*, London, 2003, p. 213.

Про те, як китайські комуністи торгували опіумом: А. С. Панюшкин, «Записки посла: Китай 1939-1944», Москва, 1981, с. 278; quoted Chang and Halliday, *Mao*, p. 3.

Незважаючи на повернення комуністичних військ у 1941 р. до фактичного нейтралітету, японський командувач Окамура Ясудзі розпочав свою жорстоку кампанію під назвою «Потрійне «все» — «вбити всіх, спалити все, знищити все» — проти базових регіонів китайської компартії: Edward L. Dreyer, *China at War, 1901–1949*, London, 1995, p. 253; Про зменшення населення в базових регіонах комуністів: Chalmers A. Johnson, *Peasant Nationalism and Communist Power: The Emergence of Revolutionary China, 1937–1945*, Stanford, 1962, p. 58.

На превелике невдоволення Москви, Мао відвів значну частину своїх військ і подрібнив ті формування, які й досі перебували в японському тилу. На думку радянського керівництва, це було зрадою «пролетарського інтернаціоналізму», який зобов'язував комуністів усього світу жертвувати всім заради «батьківщини поневолених»: Garver, *Chinese–Soviet Relations*, p. 239.

Радянські військові радники в Китаї: *ibid.*, p. 40; Zhang Baijia, 'China's Quest for Foreign Military Aid', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, pp. 288–293.

Про здійснювану японцями кампанію стратегічних бомбардувань читайте: Edna Tow, 'The Great Bombing of Chongqing and the Anti-Japanese War, 1937–1945', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, pp. 256–282.

«На дорозі стояв автомобіль швидкої допомоги «Червоного Хреста», оточений пораненими, які стояли або лежали»: Smedley, *Battle Hymn of China*, p. 158.

Водночас китайці відрядили велике військо до важливого порту Ічан на річці Янцзи, щоб знову взяти його під свій контроль. 10 жовтня їм майже вдалося розгромити японську 13-ту дивізію, яка тримала оборону порту. Становище цієї дивізії стало настільки критичним, що штабні офіцери приготувалися до спалення полкових знамен, знищення секретних паперів і здійснення харакірі. Але їх врятувала 39-та дивізія, вчасно прийшовши на допомогу: Tobe Ryoichi, 'The Japanese Eleventh Army in Central China, 1938–1941', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 227.

Він дотримувався поширеної в XIX ст. думки про Китай як про «хвору людину Азії»: van de Ven, *War and Nationalism in China*, p. 13.

Будучи реалістом, він знав свою країну та обмежені можливості своїх військ значно краще, ніж Стілвелл, але був змушений миритися з постійними нападками американця, який звинувачував його у відсутності «наступального духу»: van de Ven, *War and Nationalism in China*, p. 10.

Більшу частину допомоги, призначеної для націоналістів, тримали на складах у США або передавали британцям: problems in recruiting and feeding their forces and population, see *ibid.*, pp. 253–283.

Продовольча криза в регіонах, контрольованих китайськими націоналістами: Collingham, *The Taste of War*, pp.250–255.

Макартур ввів у дію екстрений план під назвою «Ориндж», яким передбачались відведення військ до півострова Батаан у західній частині Манільської бухти і організація оборони в тому районі: *Philippine Islands*, USACMH, 1992.

Чимало «бойових байстрюків Батаану», як вони самі себе називали, кипіли люттям від усвідомлення того, що Дуглас Макартур жене їх у бій, віддаючи накази з-за надійних бетонних стін свого бункера на острові Коррехідор: *Philippine Islands*, USACMH, 1992

Розділ 18. Війна в усьому світі

«Рузвельт — це фанатик, тому важко передбачити, як він поведеться завтра», — відповів німецький міністр закордонних справ: quoted Berezhkov, *History in the Making*, pp. 159–160.

Японці не втаємничили німців у свої плани, тому, за свідченням Геббельса, повідомлення про напад на прозвучало для них як «грім серед ясного неба»: *TBJG*, part II, vol. ii, p. 453.

«Велика держава не дозволяє, щоб їй оголошували війну, — вона оголошує її сама»: Ernst von Weizsacker, *Erinnerungen*, Munich, 1950, p. 280, quoted Kershaw, *Fateful Choices*, p. 422.

«А 11 грудня ми змогли почути виступ фюрера — це була надзвичайно важлива подія, — писав один єфрейтор із 2-ї танкової дивізії, водночас вихваляючись тим, що побував за 20 км від Кремля. — Ось і почалася справжня світова війна. Рано чи пізно це мало статися»: Gefr. Bisch, 2.Kp./Pz.Rgt.3, 2.Pz.Div., 21.12.41, BfZ-SS Dcnitz and Hitler: Kershaw, *Fateful Choices*, p. 384.

Дізнавшись про напад на Перл-Гарбор, він, як згодом сам про це згадував, «пішов спати і заснув сном вдячної врятованої людини»: Lady Soames interview, Brendon papers, quoted Carlo D'Este, *Warlord: A Life of Churchill at War, 1874–1945*, London, 2008, p. 622.

Тому Черчилль з великим оптимізмом знову вирушив до Нового Світу, цього разу на лінкорі «Герцог Йоркський», який був аналогом загиблого «Принца Уельського»: Hastings, *Finest Years*, pp. 217–239.

Ентоні Іден, який знову став міністром закордонних справ Британії, невдовзі сухо вказав на труднощі тристоронніх відносин із Радянським Союзом, зазначивши, що «політика Сполучених Штатів надміру визначається міркуваннями моралі, принаймні там, де не зачіпаються інтереси США»: Anthony Eden, *The Eden Memoirs: The Reckoning*, London, 1965, p. 319.

Щедрість воєнних витрат вражала. Як зазначив один генерал, «американська армія не розв'язує свої проблеми, вона знищує їх»: quoted John Ellis, *Brute Force: Allied Strategy and Tactics in the Second World War*, New York, 1990, p. 525.

11 березня 1942 р. Рузвельт у розмові з Генрі Моргентау, своїм міністром фінансів, зазначив: «Усі обіцянки, дані радянській стороні, англійці не змогли виконати... Наші добрі стосунки з СРСР пояснюються якраз тим, що ми свої обіцянки виконуємо»: Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945*, New York, 1979, p. 338

«Гадаю, ви не заперечуватимете, якщо я прямо скажу, що особисто я здатен порозумітися зі Сталіном краще, ніж ваше Міністерство закордонних справ та мій Державний департамент. Сталін терпіти не може всіх ваших найвищих чиновників. До мене він начебто ставиться краще, і я сподіваюся, що так воно буде й надалі»: Warren F. Kimball (ed.), *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*, 3 vols, Princeton, 1984, vol. i: *Alliance Emerging*, p. 421.

«Виконуйте наказ!» — скомандував він. На цьому зустріч закінчилася. Лише згодом Жуков дізнався, що даремно намагався достукатись до здорового глузду Сталіна: за його спиною командувачам на фронті вже було розіслано детальні вказівки: Георгій Жуков, «Воспоминания и размышления», в 2-х томах, Москва, 2002, т. 2, с. 51.

Один учасник цих подій писав: «Щоб утворити прохід у глибокому снігу, доводилося рухатися колоною з шеренгами по 15 бійців. Одна шеренга йшла попереду, втрамбовуючи сніг, який часом доходив до пояса: P. Gerasimov, *VIZh*, no. 7, 1967, quoted Rodric Braithwaite, *Moscow 1941: A City and its People at War*, London, 2007, pp. 327–328.

«Як же ми прогавили його ще до війни?» — запитував він Берію і Молотова: Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, pp. 443–444.

Один офіцер Червоної армії на ім'я Леонід Рабічев розповідав, як зустрів «гарну дівчину, телефоністку, яка ховалася в лісі, відтоді як прийшли німці»: Leonid Rabichev, *Voina vsyo spishet, vospominaniya ofitserasvyazista, 31-i armii, 1941–1945*, Moscow, 2009, p. 75.

За січень було заарештовано 1400 людей, хоча межу між бажанням вижити та співпрацею провести було важко: «Москва прифронтная», 1941–1942: Архивные документы и материалы, под ред. М. Горинова, Москва, 2001, с. 415, quoted Braithwaite, *Moscow 1941*, p. 323.

Радянські втрати в результаті наступів у січні — квітні 1942: Braithwaite, *Moscow 1941*, pp. 333–339.

В Ленінграді, який залишався в облозі, умови були незмірно гіршими: Bellamy, *Absolute War*, pp. 377–84; Reid, *Leningrad*; Werth, *Leningrad*; David Glantz, *The Siege of Leningrad, 1941–1944*, London, 2004.

Це змусило місцеву владу прокласти дорогу лісами на північ, вимостивши її березовими колодами: Bellamy, *Absolute War*, pp. 366–370.

Навіть спецслужби нарікали на «безвідповідальне й бездушне поводження» з біженцями та «нелюдські умови» в залізничних вагонах: quoted Reid, *Leningrad*, p. 278.

«Вони вже мало нагадували дітей, — розповідала завуч однієї зі шкіл. — Вони були химерно мовчазними, а їхні погляди — суворими й зосередженими»: Alexander Werth, *Leningrad*, London, 1944, p. 89.

«Ви навіть не уявляєте, що це таке, — розповідала одна жінка британському журналісту невдовзі після зняття блокади. — Ви просто переступаєте через трупи на вулицях і на сходах! Ви просто перестаєте звертати на них увагу»: quoted *ibid.*, p. 22.

«Люди перетворюються на тварин просто на очах», — написав один зі свідків тих подій у своєму щоденнику: Yelena Skrjabina, *Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader*, Carbondale, Ill., 1971, p. 28.

Арешти за канібалізм: Bellamy, *Absolute War*, pp. 379–380.

Кілька голодних солдатів із 56-ї стрілецької дивізії влаштували засідку на поставальників продовольства, вбили їх, забрали у них припаси, а самі трупи закопали у снігу. Потім вони час від часу поверталися на це місце й відрізали шматочки від трупів, щоб вжити їх у їжу: Vasily Yerшов, друкований текст без назви, Bakhmeteff Archive, Columbia University, quoted Reid, *Leningrad*, p. 320.

На плакатах був зображений хлопчик із переляканими очима на фоні палаючого села, який просив: «Татку, вбий німця!»: quoted Werth, *Leningrad*, p. 97.

Один танкіст з 15-ї танкової дивізії писав додому 23 січня: «Ми знову мчимо у наступ під проводом Роммеля!»: Sold. K. B., 23.1.42, BfZ-SS.

Німецькі солдати, яких прислали через Середземне море на допомогу, були сповнені ентузіазму й гордості від того, що отримали змогу приєднатися в пустелі до «маленького Африканського корпусу»: Hans-Hermann H., 13.3.42, BfZ-SS N 91.2.

Розділ 19. Ванзейська конференція і мережа есесівських концтаборів

Цей документ містив вказівку Гейдріху «розпочати, шляхом еміграції або вивезення, вирішення єврейського питання», і покладав на нього обов'язок «здійснити всі необхідні організаційні, функціональні та матеріальні приготування з метою повного розв'язання єврейського питання у сфері німецького впливу в Європі»: Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, p. 163; 'the physical annihilation': *ibid.*, p. 163.

Наступного дня фюрер зібрав нацистських лідерів на нараду в рейхсканцелярії. Там він нагадав, як іще 30 січня 1939 р. пророкував, що в разі спалаху світової війни «призвідникам цього кривавого конфлікту доведеться заплатити за нього своїм життям»: *TBJG*, part II, vol. ii, pp. 498–9, quoted Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, p. 124.

«Фюрер рішуче налаштований розв'язати цю проблему раз і назавжди, — написав Геббельс у своєму щоденнику 12 грудня. — Він попереджав, що коли євреї знову спричинять світову війну, то її результатом стане їх повне знищення. І це — не метафора. Світова війна вже розпочалася, і тому знищення євреїв має стати її неминучим наслідком. До цього питання слід підходити без зайвої сентиментальності»: *TBJG*, part II, vol. ii, 13.12.41, pp. 498–499.

Міністерство закордонних справ було представлено заступником держсекретаря Мартіном Лютером, тезка якого свого часу був значно відомішим та впливовішим антисемітом: Echart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes and Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, Munich, 2010; for the original Martin Luther and the Jews, see Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, pp. 13–15.

Юристи СС навіть обговорювали можливість знищення німецьких та інших в'язнів, які мали нещастя «скидатися на пекельні створіння»: Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, p. 270.

Якщо в окупованому Радянському Союзі виконавці «голокосту від куль» самі вишукували жертв, то під час «голокосту від газу» жертв спеціально привозили до катів: *ibid.*, p. 99.

Про Генрі Форда й нацистів читайте: Charles Patterson, *Eternal Treblinka*, New York, 2002, pp. 71–9; Henry Ford, *My Life and Work*, New York, 1922, p. 81; David L. Lewis, *The Public Image of Henry Ford: An American Folk Hero and his Company*, Detroit, 1976, p. 135; Albert Lee, *Henry Ford and the Jews*, New York, 1980.

Як написав Іен Кершоу, «дорога до Аушвіца була прокладена ненавистю, а вимощена байдужістю»: Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933–1945*, New York, 1983, p. 277.

Як зауважив Василь Гроссман, шокований описом жахів табору Треблінка, «обов'язок письменника — розповісти правду про ці страхоття, а громадянський обов'язок читача — дізнатися про них»: Grossman papers, RGALI 1710/1/123.

У липні 1942 р. один німецький полковий фінансист писав додому: «В Березі-Картузській, куди я часто їздив на обідню перерву, вчора розстріляли 1300 євреїв. Їх відвели до рову на околиці міста. Чоловіків, жінок і дітей змушували роздягнутися, а потім розстрілювали пострілом у потилицю. Їхній одяг дезінфікували для подальшого використання. Переконали, що коли війна триватиме ще довше, то євреїв перероблятимуть на ковбасу і подаватимуть російським військовополоненим або кваліфікованим робітникам-євреям»: Zahlm.d.R. Heinrich K., Н.К.Р. 610 Brest/Bug, 18.7.42, BfZ-SS 37 634.

«Єврейські дівчата, намагаючись врятувати собі життя, пропонували себе поліцаям. Зазвичай ті користувалися ними вночі, а вранці — убивали»: Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, p. 145.

Розлючений Гімmlер наказав знищити все Варшавське гетто. Але масштабну спробу його штурму німці здійснили лише 19 квітня: see *ibid.*, pp. 204–211.

Після війни Штроп продовжував жити спогадами про ці бої й ділився ними зі своїм співкамерником Казімежем Мочарським, бійцем Армії Крайової. «Це було жахливо, — розповідав Штроп. — Палаючі будинки, дим, вогонь, іскри навсідч, круговерть пір'я з перин, сморід обсмачених тіл, гуркіт гармат, вибухи гранат, вогняна заграва, євреї зі своїми дружинами та дітьми, які вистрибують із вікон палаючих будинків». Втім, він зізнавався, що хоробрість єврейського населення стала для нього самого і його людей абсолютною несподіванкою: quoted Padfield, *Himmler*, p. 449.

Василь Гроссман, який увійшов до Варшави разом із радянськими військами в січні 1945 р., так описав побачене: «Кам'яні хвилі, бита цегла, море битої цегли. Не вціліла жодна стіна, рідко трапляється хоч одна ціла цеглина». Лють нацистського звіра була жахливою: RGALI, 1710/3/21.

Розділ 20. Японська окупація і битва за атол Мідвей

Японська окупація Гонконгу розпочалася зі спроб виявляти поміркованість, однак швидко скотилася до розгнужданого насильства: Snow, *The Fall of Hong Kong*, pp. 77–148.

Про японську окупацію Шанхая читайте: Bernard Wasserstein, *Secret War in Shanghai*, London, 1998, pp. 216–239.

Генерал Ямасіта наказав всій громаді сплатити 50 млн доларів як «дарунок спокути»: Peter Thompson, *The Battle for Singapore*, London, 2005, p. 380.

Як нідерландських, так і яванських жінок заганяли до борделів і призначали їм норму: «обслужити» 20 солдатів вранці, двох унтер-офіцерів удень і одного старшого офіцера вночі: Tanaka, *Hidden Horrors*, p. 93.

Вважається, що за час японської окупації у Південно-Східній Азії померли 5 млн людей. З них принаймні мільйон становили в'єтнамці. Їхні рисові поля примусово відводили під інші, потрібніші японцям культури, а рис та пшеницю в селян відбирали для виробництва технічного спирту: Max Hastings, *Nemesis: The Battle for Japan 1944–1945*, London, 2007, p. 13.

Після початкової угоди з адміралом Дарланом, підписаної в містечку Віші 29 липня 1941 р., режим японської окупації Індокитаю практично не змінився: Ralph B. Smith, 'The Japanese Period in Indochina and the Coup of 9 March 1945', *Journal of Southeast Asian Studies*, vol. 9, no. 2, September 1978, pp. 268–301.

12 квітня неподалік міста Батангас японці влаштували різанину, зарубавши шаблями близько 400 філіппінських офіцерів і сержантів із 91-ї дивізії: Ronald H. Spector, *Eagle against the Sun: The American War with Japan*, London, 2001, p. 397.

Адміністрація президента Рузвельта рішуче підтримувала такі антиколоніальні настрої, громадськість Сполучених Штатів теж вважала, що їхня країна не повинна сприяти відновленню нідерландських колоній на Далекому Сході: see Snow, *The Fall of Hong Kong*, pp. 142–148.

Одну групу полонених навіть запросили повечеряти біля вогнища й почастиували гускою та вином. Британський офіцер, у свою чергу, навчив партизанів співати «Британських гренадерів» і «Пісню ітонських веслувальників»: *ibid.*, p. 185.

Уряд у Нью-Делі не робив нічого для стримування чорного ринку і просто перекинув відповідальність на регіональні адміністрації, які відреагували «нездоровим провінційним протекціонізмом». Регіони, що мали надлишок рису, такі як Мадрас, відмовлялися продавати його туди, де людям загрожувала голодна смерть: Justice H. L. Braund, regional food controller for the Eastern Areas, quoted Lizzie Collingham, *The Taste of War*, p. 143; Bengal famine, *ibid.*, pp. 141–154.

Але під час війни саме американські субмарини виявилися найбільш ефективним засобом знищення японських танкерів і транспортних суден. На них припало 55% всіх потоплених японських кораблів, що стало відчутним ударом по військово-морських і сухопутних силах противника, яким і без того постійно бракувало палива і спорядження: *World War II Quarterly*, 5.2, p. 64.

Битва в Кораловому морі принесла американцям певний успіх, адже їм вдалося зірвати висадку ворожого десанту, натомість японці переконували себе, що це від них противник отримав «гарненького прочухана»: Admiral Nagumo Chuichi, quoted Office of Naval Intelligence, June 1947, NHHC, OPNAV P. 32–1002.

Японці гадали, що американці нічого не знають про їхні плани і значну частину свого флоту кинуть проти з'єднання, яке прямувало до Алеутських островів: *ibid.*

«Технічна обслуга вітала пілотів, що поверталися, плескала їх по спині й радісно гукала», — писав командир авіаескадрильї Фучіда Міцуо з авіаносця «Акагі»:

Fuchida Mitsuo, 'Pearl Harbor: The View from the Japanese Cockpit', in Ulanoff (ed.), *Bombs Away!*, p. 305.

Про переоснащення японських торпедоносців читайте: Jeffrey G. Barlow in *World War II Quarterly*, 5.1, pp. 66–9; Dallas Woodbury Isom, *Midway Inquest: Why the Japanese Lost the Battle of Midway*, Bloomington, Ind., 2007, p. 269; Jonathan Parshall and Anthony Tully, *Shattered Sword: The Untold Story of the Battle of Midway*, Dulles, Va, 2005, p. 171; and John B. Lundstrom, *Black Shoe Carrier Admiral: Frank Jack Fletcher at Coral Sea, Midway and Guadalcanal*, Annapolis, 2006, pp. 254–255.

«Щойно на кораблі спалахнули пожежі, — доповідав адмірал Нагумо, — як на центральному посту з правого боку містка з'явився капітан Янадзімото Рюсаку. З цього поста він продовжував командувати, водночас наказавши своїм підлеглим рятуватися, хто як може. Вогонь поволі оточував його, але капітан не залишив свій пост. Ось так, із криками «Банзай!», він героїчно зустрів свою смерть»: Admiral Nagumo, quoted Office of Naval Intelligence, June 1947, NHHC, OPNAV P32–1002.

«О 23:50 капітан Какі Томео і командувач ескадри контр-адмірал Ямагуті Тамон звернулися до своїх екіпажів із промовами, які були зустрінуті висловленням безмежної поваги до імператора і вигуками «банзай», після чого відбулося опускання бойового прапора та прапора командувача»: *ibid.*

Однак у своїй доповіді Німіц зауважив: «Якби ми не отримали завчасної інформації про наміри японців і розпорошили наші аіваносні оперативні з'єднання, відправивши одне з них аж до Коралового моря, битва за Мідвей могла б завершитися зовсім інакше»: Commander-in-Chief Pacific Fleet to Commander-in-Chief Fleet, 28.6.42, NHHC, Battle of Midway: 4–7 June 1942 Action Reports, F-2042.

Розділ 21. Поразка в пустелі

«Тутешні бої і близько не нагадують жажіття російської кампанії, — писав у квітні додому один унтер-офіцер. — Тут немає спалених і вщент зруйнованих міст чи сіл»: Uffz. Hans-Hermann H., 8.4.42, BfZ-SS N91.2.

3-тю моторизовану індійську бригаду, дислоковану трохи далі на південний схід від Бір-Хакейма, противник атакував о 6:30 27 травня. Її командир повідомив по радіо, що на них «наступає ціла танкова дивізія клятих німців», тоді як насправді то була італійська танкова дивізія «Аріете». Індійські війська підбили 52 танки, але мусили залишити свої позиції після того, як усі їхні протитанкові гармати було знищено: quoted James Holland, *Together We Stand: North Africa, 1942–1943—Turning the Tide in the West*, London, 2005, p. 80.

«Уперше після 1940 р., — гордовито писав генерал де Голль, — французи знову билися з німцями»: de Gaulle, *Mémoires de guerre*, vol. i, p. 323.

А у ставці «Вольфшанце» у Східній Пруссії увага Гітлера була прикута не до боїв у Північній Африці. Його ад'ютант із люфтваффе Ніколаус фон Белов, повернувшись із поїздки до Роммеля, дізнався «дуже неприємні новини»: Below, *Als Hitlers Adjutant*, p. 311.

10 червня оборону французів вдалося прорвати. У захисників Бір-Хакейма скінчилися боєприпаси: Kitchen, *Rommel's Desert War*, pp. 225–226.

«О, як же ж билосся моє серце від сильних емоцій! Я плакав від гордості сльозами радості», — написав він пізніше у своїх мемуарах. Цей момент, на думку генерала, став «початком відродження Франції»: de Gaulle, *Mémoires de guerre*, vol. i, p. 325.

«У нас тепер є ящики з шоколадом, молочними консервами, консервованими овочами та печивом, — писав додому один унтер-офіцер. — Окрім того, ми маємо велику кількість англійських автомобілів та озброєння. І як приємно одягати англійську сорочку та шкарпетки!»: Uffz. Hans-Hermann H., 30.6.42, BFZ-SS N91.2.

Пізніше Черчилль написав: «Поразка — це одне, а ганьба — зовсім інше»: Churchill, *The Second World War*, vol. iv: *The Hinge of Fate*, p. 344.

Паніка охопила й Олександрію, коли віце-адмірал сер Генрі Гарвуд, який щойно перебрав командування від Каннінггема, наказав кораблям британського флоту, розосередившись, йти до інших портів Леванту: Cooper, *Cairo in the War*, pp. 190–201.

«ВПС пустелі» продовжували свої безжалні атаки. Кількість бойових вильотів була навіть більшою, ніж під час Битви за Британію. До цього авіаційного угруповання входили пілоти з різних країн, зокрема, французька група de Chasse Alsace, яка мала на озброєнні різні типи літаків: *Global War Studies*, vol. 7, no. 2, 2010, p. 79.

Один піхотинець сказав своїм товаришам, що коли він повернеться додому, то «буде наминати шоколад, сидячи на унітазі, й насолоджуватися смиканням ланцюжка для зливання води»: Victor Gregg, *Rifleman: A Front Line Life*, London, 2011, p. 127.

Рузвельт, користуючись правом головнокомандувача, 14 липня різко обірвав такі настрої. «Якщо ми пошлемо війська для захоплення якихось другорядних островів у Тихому океані, то цим лише потішимо німців, бо саме цього вони очікують, — написав він Маршаллу. — І такий крок із нашого боку не вплине на загальну ситуацію ані цього року, ані наступного»: quoted Roberts, *Masters and Commanders*, p.233.

Розділ 22. Операція «Блау» – перезапущ «Барбаросси»

Тепер, коли вдень стає більш-менш тепло, — писав додому один німецький солдат на папері, витягнутому з кишені вбитого комісара, — трупи починають смердіти, отже, настав час їх хоронити»: Sold. Fritz S., 1.5.42, 25.Inf.Div.(mot.), BfZ-SS 26312.

А інший солдат із 88-ї піхотної дивізії розповідав у своєму листі, що біля одного захопленого села внаслідок швидкого потепління «з під снігу вигулькнули трупи близько 80 німецьких бійців із розвідувального батальйону — у більшості з них були відрубані кінцівки й розтрошені голови. Більшість із них потім спалили»: Sold. Ferdinand S., 88.Inf.Div., BfZ-SS 05831E.

Піхотний полк «Гроссдойчланд» («Велика Німеччина»), від якого після зимових боїв залишилися тільки жалюгідні рештки, тепер було розширено до моторизованої дивізії, куди входили два танкових батальйони та штурмові самохідні арти-

лерійські установки: David M. Glantz and Jonathan House, *When Titans Clashed*, Lawrence, Kan., 1995, p. 105.

Тертя між СС і вермахтом посилювалися. Один із командирів батальйону з 294-ї піхотної дивізії писав у своєму щоденнику: «Ми всі стривожені силою та впливом СС... У Німеччині вже подекують, що як тільки армія повернеться додому з перемогою, СС роззброюватиме її відразу ж на кордоні»: captured diary, TsAFSB 14/4/328, pp. 367–371.

Наприкінці січня тим військовим, які вирушали додому в відпустку, дали чіткі вказівки: «Ви живете за законами воєнного часу і мусите їх дотримуватись. Не розповідайте нікому про озброєння, тактику та втрати. Не нарікайте на погане харчування чи несправедливість. Розвідувальна служба ворога з готовністю використає ці розповіді»: order of 31.1.42, TsAMO 206/294/48, p. 346.

...Капітан із 294-ї піхотної дивізії писав про «нескінченні покинуті поля» та «відсутність лісів», замість яких подекуди видніються невеличкі купки дерев. «Жалюгідні колгоспні споруди, зруйновані будинки, — описував він побачене. — Подекуди трапляються люди — брудні, в лахмітті, вони стоять вздовж залізничної колії з байдужими обличчями»: captured diary, TsAFSB 14/4/328, pp. 367–371.

Мехліс намагався перекласти провину на війська, особливо ті, які були сформовані з азербайджанців, але страшні втрати породили на Кавказі велику ненависть до радянської влади. Сталін змістив Мехліса, але невдовзі знайшов йому нову посаду: Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, p. 365.

За свідченнями німців, солдати з Середньої Азії зазвичай дезертирували першими. «Їх наспіх навчили дечому й кинули на передову. Вони розповідають, що російяни ховаються за їхніми спинами й женуть їх в атаку. Ці дезертири пройшли до нас через болото й воду, які доходили до колін, і тепер дивилися на нас благальними очима. Лише здавшись нам у полон, вони відчули себе вільними...»: TsAFSB 14/4/328, pp. 367–371.

«Це був просто жах, — писав Юрій Владимиров, боєць зенітної батареї. — Ми проминали важкопоранених, які стікали кров'ю; вони благали нас про допомогу, хто гучно, хто ледь чутно, але ми нічим не могли їм зарадити»: Владимиров, «Война солдата-зенітника», с. 234.

«Ми наступали з Вовчанська на Харків і вже бачили труби Харківського тракторного заводу, — писав у листі один солдат із 28-ї армії. — Німецька авіація не дає нам спокою і бомбить із третьої ранку й до темряви з обідньою перервою на дві години. Бомби потрощили все, що у нас було»: Евгений Федорович Окишев, «Священная война», с. 210.

Дізнавшись про причину дзвінка, він вигукнув: «Накази потрібно виконувати!» — і звелів Маленкову покласти слухавку: Stalin, Timoshenko and Khrushchev: Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, pp. 366–367.

Небо очистилося від хмар, забезпечивши люфтваффе чудову видимість. «Наші пілоти трудяться день і ніч, здійснюючи сотні вильотів, — писав додому солдат із 389-ї піхотної дивізії. — Увесь обрій затягнуло димом»: Sold. Heinrich R., 20.5.42, 389. Inf. Div., BfZ-SS 43 260.

Юрію Владимирову одного теплого безхмарного дня вдалося почути спів жайворонка. Але відразу ж почулися крики: «Танки, танки!» — і він побіг ховатися в окоп: Владимиров, «Война солдата-зенитчика», с. 300.

«Скоро ми покажемо цим росіянам, що війна з Німеччиною — це не жарти», — писав один обер-єфрейтор: O'Gefr. Karl H., Aufkl.Stffl.4 (F) 122, 7.6.42, BfZ-SS L28 420.

«Можу лише сказати, що це вже не просто війна, — писав один німецький солдат із моторизованого розвідувального підрозділу, — а боротьба двох світових ідеологій»: O'Gefr. Kurt P., Radf.Rgt.4, 15.6.42, BfZ-SS 29 962.

«Вибухи злилися в одне безупинне оглушливе ревіння, — згадував один морський піхотинець: Ю. С. Наумов, «Трудная судьба защитников Севастополя», (1941–1942), Нижний Новгород, 2009, с. 15.

«Багато товаришів із мого підрозділу загинули, — писав після цих подій один унтер-офіцер. — Одного разу в розпал бою я розплакався, як мала дитина, коли мого товариша вбили»: Uffz. Arnold N., 377. Inf. Div., 8.7.42, BfZ-SS41 967.

На той час захоплення міста не вважалося обов'язковим — достатньо було підійти до нього або «принаймні наблизитись на відстань, яка гарантувала б досяжність важкої артилерії», щоб надалі Сталінград не можна було використовувати як цент комунікацій і постачання: Weisung Nr. 41, quoted Below, *Als Hitlers Adjutant*, p.309.

«Куди не кинь оком, — писав німецький військовий кореспондент, — усюди видно танки та бронетранспортери, які мчать вперед неозорими степами. У мерехтливому полуденному серпанку пливуть бойові вимпели»: Clemens Podewils, *Don und Volga*, Munich, 1952, p.47.

Одного дня було зафіксовано температуру 53 °C на сонці. Єдиною проблемою німців був брак автомобілів для перевезення солдатів і часті зупинки, спричинені нестачею пального: Helmuth Groscurth, *Tagebcher eines Abwehroffiziers*, Stuttgart, 1970, p. 527.

«Для місцевих жителів ми — визволителі, — з гіркотою іронізував у листі один обер-єфрейтор. — Ми визволяємо їх від останнього посівного зерна, овочів, олії та інших харчів»: O'Gefr. Fritz W., Ldsschutz.Btl.389, 9.7.42, BfZ-SS 05 951.

«Якщо ми не захопимо Майкоп і Грозний, — заявив Гітлер своїм генералам, — то мені доведеться припинити цю війну»: Friedrich Paulus, *Ich stehe hier auf Befehl*, Frankfurt amMain, 1960, p. 157.

28 липня Сталін видав свій наказ № 227 із назвою «Ні кроку назад!», підготовлений генерал-полковником Олександром Василевським: TsАМО 48/486/28, p. 8.

Впродовж місяця штрафні батальйони було посилено 30 тис. в'язнів ГУЛАГу віком до 40 років, незважаючи на те, що вони були виснаженими й голодними. Того ж року в ГУЛАГу померли 352 560 людей, тобто чверть від загальної кількості в'язнів: GARF 9401/1a/128, p. 121.

«Товаришу комісарє, я завжди був порядною людиною», — у відчаї повторював Ободов, не в змозі повірити в те, що відбувається: «Священная война», с. 114-115.

«Скористайтеся нашою допомогою сьогодні! — сказав він Губе. — Ви отримаєте підтримку 1200 літаків. Бо на завтра я вже нічого не зможу вам пообіцяти»: Podewils, *Don und Volga*, p. 107.

Літаки Ріхтгофена почали по черзі завдавати ударів по місту методом «килимового бомбування». «Під вечір розпочався мій масштабний дводенний наступ на Сталінград, — написав Ріхтгофен у своєму щоденнику. — Хороший запалювальний ефект було забезпечено від самого початку»: Richthofen КТВ, 23.8.42, ВА-МА № 671/2/7/9, p. 140.

Один німецький командир, стоячи на башті свого танка на високому західному березі Волги, дивився в бінокль на протилежний берег ріки. «Ми вдивлялися у величезний степ, який тягнувся в бік Азії, і я був просто приголомшений, — згадував він. — Але я не став над цим задумуватися, бо ми мали знищити ще одну зенітну батарею, яка відкрила по нас вогонь»: conversation with Generalleutnant A. d. Bernd Freiherr Freytag von Loringhoven, 23.10.95.

Перекладач Сталіна спостерігав за Черчиллем, коли той, виставивши вперед щелепу, проходив повз шеренгу почесної варти, «пильно оглядаючи кожного солдата, неначе оцінюючи міру хоробрості радянських бійців»: Berezikov, *History in the Making*, p. 193.

«У нього було неприємно холодне, хитре і якесь наче мертве обличчя, — написав у своєму щоденнику генерал сер Алан Брук. — Кожного разу, коли я дивився на нього, я чітко уявляв собі, як він відправляв людей на смерть, навіть бровою не повівши. З іншого боку, він, безперечно, досить кмітливий і добре знається на основних принципах ведення війни»: Alanbrooke, *War Diaries*, p. 301.

Бійці Червоної армії були більш цинічними. Беручи в руки бляшанку з американською ленд-лізівською тушонкою, вони говорили: «Ану ж-бо, відкриємо Другий фронт!»: Ehrenburg, *Men, Years–Life*, vol. v, p. 78.

9 серпня в Ленінграді відбувся концерт, на якому виконувалася і транслювалася на весь світ Сьома (Ленінградська) симфонія Шостаковича: Bellamy, *Absolute War*, pp. 389–390.

«Повітря наповнилося гудінням і завиванням шрапнелі, земля двигтіла, поле бою застував дим. Ми повзли вперед, не зупиняючись. Вперед, тільки вперед, інакше смерть...»: лист Бориса Антонова з книги «Від парти до обеліска», «Наша війна», Москва, 2005, с. 256.

І досі одержимий нафтовими промислами та містом, яке носило ім'я Сталіна, Гітлер був упевнений, що з радянськими військами покінчено, хоча в полон потрапило значно менше червоноармійців, аніж очікувалося: Below, *Als Hitlers Adjutant*, p. 313.

12 серпня Гітлер заявив італійському послу, що битва за Сталінград визначить результат усієї війни: ADAP Series E, vol. iii, pp. 304–7, quoted Kitchen, *Rommel's Desert War*, p. 286.

«Ми не збираємося ставати в Росії на зимові квартири, — писав у листі один солдат із 389-ї піхотної дивізії. — Наша дивізія відмовилася від зимового одягу. Сподіваємося, з Божою поміччю, зустрітися з рідними ще восени цього року». «Маю надію, що операція не триватиме довго», — оптимістично занотував ефрейтор

розвідувальної мотоциклетної роти з 16-ї танкової дивізії, додавши, що захоплені ними в полон жінки-червоноармійці такі негарні, що на них навіть дивитися неприємно»: Sold. Heinrich R., 389.Inf.Div., 28.8.42, BfZ-SS 43 260; Gefr. Eduard R., 16.Pz.Div., 25.8.42, BfZ-SS 28 148.

«Ночі раптом стали дуже прохолодними», — писав у своєму щоденнику Ріхтгофен: Richthofen КТВ, 23.8.42, BA-MA N671/2/7/9, p. 140.

Багато італійських солдатів потрапили на фронт супроти власної волі, декого навіть доставили туди «в кайданах». Як з'ясувалося, румунським солдатам було обіцяно після війни землю в Трансільванії та в Україні»: TsAMO FSB 14/4/326, pp. 269–70.

Однак румуни отримували жалюгідну платню — 60 леїв на місяць, а їхній щоденний харчовий пайок складався з половини казанка гарячого супу та 300–400 г хліба: TsA FSB 14/4/777, pp. 32–34.

Розділ 23. Відсіч у Тихому океані

У квітні 1942 р. вони все ж таки організували Тихоокеанську військову раду, але цей орган було створено переважно для того, щоб дати можливість китайцям, австралійцям, нідерландцям та іншим просто «випустити пару»: 30.3.42, Ernest J. King Papers, quoted Spector, *Eagle against the Sun*, p. 143.

«Ми буквально осатаніли, то була якась лихоманка», — розповідав один морський піхотинець про жагу крові, яка охопила оборонців: Robert Leckie, *Helmet for my Pillow*, London, 2010, p. 82.

«Всі намагалися цього не помічати й відводили погляд убік, — писав той самий морський піхотинець, колишній спортивний журналіст, — так само як відвертають очі мільйонери, побачивши випадково жакливу картину, коли член їхнього елітного клубу позичає п'ять доларів у офіціанта»: *ibid.*, p. 89.

Битва за «клятий кряж» обійшлася морським піхотинцям у п'яту частину їхньої загальної чисельності, але японці втратили в ній більш як половину своїх бійців. Коли американці відбили атаки всіх угруповань, Кавагуті мусив визнати свою поразку: Spector, *Eagle against the Sun*, p. 205.

Коли 21 листопада генерал Макартур наказав 32-й піхотній дивізії цього ж дня «взяти Буну за будь-яку ціну», то ця ціна для його солдатів виявилася дуже високою. ... Макартур заявив про «блискучу перемогу», а «неповоротких» австралійських командирів звинуватив у тому, що їй довелося чекати надто довго: quoted *ibid.*, pp. 216–217.

Перший наступ у штаті Аракан розпочався на місцевості, що становила собою «порослі джунглями круті маленькі пагорби, рисові поля та болота». Мангрові болота і маленькі струмки робили цю прибережну смугу майже непрохідною: Lt Col. Frank Owen, quoted William Fowler, *We Gave our Today: Burma, 1941–1945*, London, 2009, p. 82.

Зі Слімом Ірвін поведився надзвичайно грубо, а коли той поскаржився, парирував: «Я не грубий. Я — ваш начальник»: quoted *ibid.*, p. 85.

Він був зацікавлений «лише в тому, щоб швидко наростити масштаб повітряних операцій проти Японії з території Китаю»: memorandum for the Joint Chiefs of Staff, MP, II, pp. 475–476.

Шеннолт був упевнений, що зможе «спричинити падіння Японії», так само як головнокомандувач бомбардувальної авіації маршал Артур Гарріс у Британії вірив, що флот бомбовозів спроможний самотужки завдати поразки Німеччині: quoted van de Ven, *War and Nationalism in China*, p. 36.

Розділ 24. Сталінград

Дізнавшись, що німці відтіснили радянські війська до околиць Сталінграда, Сталін страшенно розлютився. «Що там вони собі думають?!» — вибухнув він гнівом під час телефонної розмови з генералом Василевським, якого відрядив на фронт, щоб доповісти Ставці про ситуацію на місці: quoted Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, p. 461.

«Ця війна на межі з Казахстаном у низов'ях Волги створює жахливе враження глибоко встромленого ножа»: RGALI 1710/3/50.

Фюрер... видав 2 вересня новий наказ: «захопивши місто, знищити все чоловіче населення, оскільки всі жителі Сталінграда є переконаними комуністами і тому особливо небезпечними»: *KTB OKW*, vol. ii/I, p. 669.

«Будь ласка, пришли мені хоча б що-небудь», — прохала одна німкеня. Новини з дому були не надто оптимістичними, бо там активізувалися нальоти британської авіації: TsA FSB 114/4/326, pp. 167–168.

А його дівчина писала, що більше не ходить у кіно, бо їй «надто сумно дивитися випуски новин про події на Східному фронті»: TsA FSB 14/4/943, pp. 38–39.

«Це брехня!» — заверещав Гітлер і вибіг з кімнати. Після цього він наказав стенографісткам записувати кожне слово, сказане під час щоденних нарад, присвячених поточній ситуації: Domarus, vol. ii, p. 1908; Kershaw, *Hitler, 1936–1945: Nemesis*, pp. 532–533.

Гітлер зустрів його «довгим поглядом, сповненим пекучої ненависті»: Walter Warlimont, *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht, 1939–1945*, Frankfurt am Main, 1962, p. 269.

Берія порівняв Сталінградську битву із «протистоянням двох баранів», оскільки для обох лідерів воно стало питанням престижу: Sergio Beria, *Beria, my Father: Inside Stalin's Kremlin*, London, 2001, p. 85.

«Товаришу Чуйков, — звернувся до нього Хрущов, — як ви розумієте своє завдання?» — «Ми мусимо відстояти Сталінград або загинути в бою за нього», — відповів Чуйков. Яременко і Хрущов презирнулися — генерал-майор усе зрозумів правильно: Vasily Chuikov, *The Beginning of the Road: The Battle for Stalingrad*, London, 1963, p. 84; 'Time is blood': *ibid.*, p. 89.

Один політрук мав необережність написати у своєму щоденнику: «Ніхто не вірить, що Сталінград удасться втримати. Я не вірю в нашу перемогу»: diary of assistant political officer Sokolov, 92nd Reserve Regiment, 11.9.42, TsA FSB 40/31/577, p. 42.

«Над нами пролетіла ціла хмара «штук», — писав один єфрейтор із 389-ї піхотної дивізії. — Навряд чи після їхнього удару по радянських позиціях там лишилася живою хоча б миша»: *Gefreiter*, 389.Inf.Div., BfZ-SS.

Особливий відділ доповідав, що «загороджувальний загін 62-ї армії впродовж 13-15 вересня затримав 1218 солдатів і офіцерів, з яких 21 розстріляли, десяткох заарештовано, а решту відіслали назад до їхніх частин. Більшість затриманих були бійцями 10-ї дивізії НКВС»: *Selivanovsky*, chief of Special Department Stalingrad Front, TsA FSB 14/4/326, pp. 220–223.

«Сталінград схожий на цвинтар або купу сміття, — записав у своєму щоденнику один червоноармієць: *Anurin diary*, 7.9.42 (private collection, Moscow).

Тим цивільним, які опинилися в пастці на німецькому боці, було значно гірше: 1.4.43, TsA FSB 3/10/136, pp. 45–73.

Солдати називали «дев'ять грамів свинцю», які отримували страчені, «останньою пайкою від радянської влади»: TsAMO 48/486/24, p. 162.

8 жовтня командування Сталінградського фронту доповідало в Москву, що після запровадження суворої дисципліни «пораженські настрої вдалося викоринити майже повністю, а кількість випадків зради постійно скорочується»: *Dobronin to Shcherbakov*, 8.10.42, TsAMO 48/486/24.

Як доповідав у Москву один високопоставлений політпрацівник, «брак політичної підготовки використовують німецькі агенти, які ведуть свою підривну роботу, намовляючи нестійких солдатів дезертирувати, особливо тих, чий сім'ї залишилися на тимчасово окупованих територіях»: *ibid.*, p. 77.

Було б наївно очікувати особливих успіхів від новобранців із Центральної Азії, які ніколи не бачили сучасної військової техніки. «Вони тугодуми, — нарікав один лейтенант, який командував кулеметним взводом, — і з ними дуже важко працювати». Здебільшого призовники були невідготтовленими, і сержантам доводилося навчати їх користуватися зброєю: *Dobronin to Shcherbakov*, 11.11.42, TsAMO 48/486/25, pp. 138–139.

«Коли нас через великі втрати перевели до другої лінії оборони, — писав один боєць — кримський татарин, — то нам прислали поповнення: узбеків і таджиків; вони всі продовжували носити свої тубетейки навіть на передовій. Німці кричали нам у мегафон по-російськи: «Звідки ви понабирали цих дикунів?»»: *«Сталинское знамя»*, 8.9.42, TsAMO 230/586/1, p. 79.

Радянські бійці пристрасно вірили в пропагандистське гасло: «Для захисників Сталінграда землі за Волгою немає»: *Koshcheev to Shcherbakov*, 17.11.42, TsAMO 48/486/25, p. 216.

«Відучора, — писав додому один боєць німецької 29-ї моторизованої дивізії, — над центром міста майорить прапор Третього рейха. Центр і привокзальний район у наших руках. Ви не уявляєте, як ми зраділи, дізнавшись цю новину»: *anon.*, 29.Inf.Div.(mot.), 15.9.1942, BfZ-SS.

«Наші пілоти вважають, що вони — вже трупи з того моменту, як злетіли в повітря, — зізнався командир ескадрильї винищувачів. — Саме цим і пояснюються такі великі втрати»: *Dobronin to Shcherbakov*, 4.10.42, TsAMO 48/486/24, p. 48.

«Автомат незамінний у вуличних боях, — розповідав один радянський солдат. — Німці часто кидали в нас гранати, а ми — в них. Кілька разів я навіть перехоплював німецьку гранату й кидав її назад, і вона вибухала, не долетівши до землі. Мій взвод отримав наказ обороняти один будинок, і фактично всі ми засіли на його даху. Коли німці вибиралися на перший і другий поверхи, ми відкривали по них вогонь»: AmzaAmzaevichMamutov, <http://www.iremember.ru/pekhotintsi/mamutov-amza-amzaevich/stranitsa-3.html>

«Боеприпаси, доставлені вночі, представники 62-ї армії забирають невчасно», доповідав спецпідрозділ НКВС: Belousov, Special Detachment Stalingrad Front, 21.9.42, TsA FSB 14/4/326, pp. 229–230.

Один солдат згадував, що у їхній палаті з 14 поранених лише четверо мали «повний комплект кінцівок»: Pya Shatunovsky, 'I ostanetsya dobryi sled', in *Vsem smertyam nazlo*, Moscow, 2000.

«Німці воюють, не рахуючи боеприпасів, — доповідав спецпідрозділ НКВС у Москву Берії. — Їхні польові гармати можуть відкрити вогонь по одному солдату, тоді як ми економимо кожну кулеметну стрічку»: Second Special DeptNKVD to Beria and Abakumov, 4.9.42, TsA FSB 14/4/913, pp. 27–31.

«Ви навіть не уявляєте, що мені доводиться тут терпіти. На днях повз нас пробігали кілька собак, тож я одного встрілив, але він виявився надто худим», — писав один із них: TsA FSB 41/51/814, p. 7.

Чехов збирався на позицію, ніби на риболовлю: іще до світанку він ретельно вибирав місце, де «найкраще клюватиме»: Grossman papers, RGALI 1710/3/50.

«Солдата, який ніс нам сніданок, снайпер застрелив якраз тієї миті, коли він збирався зістрибнути в наш окоп»: Uffz. Alois Heimesser, 297th Infantry Division, 14.11.42, TsA FSB 40/22/11, pp. 62–65.

«Щоранку треба було відсилати звіт про втрати, завдані противнику, та про героїзм бійців нашого полку...»: Владимир Владимирович Гормин, «Новгородская правда» 21.4.95.

Червоноармійці потерпали не лише від страху, голоду та вошей. Їм також страшенно хотілося курити. Дехто навіть ризикував бути покараним і майстрував самокрутку зі своїх особистих документів, якщо у нього залишалося хоча б трохи махорки. Запеклі курці від безвиході курили навіть вату зі своїх куфайок. Всі також мріяли про щоденні сто грамів горілки, але сержанти-постачальники частину алкоголю цупили, а решту розбавляли водою: *ibid.*

А в польових шпиталях, де бракувало запасів крові для переливання, медсестри та лікарі давали власну кров для трансфузії з руки в руку. «Якщо вони цього не робитимуть, то солдати помруть», — доповідало в Москву командування Сталінградського фронту. Дехто з медперсоналу, віддавши забагато своєї крові, падав непритомним: 4.11.42, TsAMO 48/486/25, p. 47.

9 жовтня наказом № 307 було оголошено про «запровадження в Червоній армії єдиної командної структури та скасування посади комісара»: TsAMO 48/486/25, pp. 176–177.

Політвідділ Сталінградського фронту нарікав на те, що наказ призвів до «абсолютно хибної практики». До Москви полетіли численні скарги. Один комісар

доповідав, що офіцери його частини тепер «вважають політвідділи непотрібними придатками»: Koshcheev to Shcherbakov, 14.11.42, TsAMO 48/486/25, p. 179.

Радянську військову розвідку та НКВС стривожили отримані під час допитів німецьких військовополонених повідомлення про те, що чимало червоноармійців, які потрапили в полон, тепер усіяло співпрацюють із німцями: TsAMO 62/335/7, 48/453/13, 206/294/12, 206/294/47, 206/294/48, 226/335/7.

«На деяких ділянках фронту, — доповідав політвідділ своєму московському начальству, — бували випадки, коли колишні радянські бійці вдягали форму Червоної армії й проникали на наші позиції з метою збору розвідданих або взяття в полон солдатів і офіцерів для подальшого допиту»: Dobronin to Shcherbakov, 8.10.42, TsAMO48/486/24, p. 81.

«Росіян у німецькій армії можна поділити на три категорії», — розповідав німецький полонений енкаведисту, який його допитував: interrogation, 4.3.43, TsAMO 226/335/7, p. 364.

Протягом кількох років Сталін посилював радянський контроль над далекою північно-західною провінцією Сінцзян з її копальнями та важливим нафтопромислом Душаньці: Garver, *Chinese–Soviet Relations*, pp. 169–177.

У жовтні невпинні німецькі атаки в Сталінграді поновилися з ще більшою силою. «Коли ми готували сніданок, почався шалений артобстріл», — пригадував один радянський боєць: Vladimir Vladimirovich Gormin, *Novgorodskaya Pravda*, 21.4.95.

Командування Сталінградського фронту доповідало про те, що його війська проявляли «справжній масовий героїзм». Цьому сприяло, зокрема, і посилення масованого вогню радянської артилерії, яка, б'ючи через Волгу, зривала шалені атаки німців: TsAMO, 48/486/24, p. 200.

У перший тиждень листопада ситуація дещо змінилася. «Протягом останніх двох днів противник змінив тактику», — доповідало командування Сталінградського фронту в Москву: Koshcheev to Shcherbakov, 6.11.42, TsAMO 48/486/25, p. 69.

«Мені часто згадуються слова Некрасова про те, що російські люди здатні витримати всі випробування, які посилає їм Господь, — писав додому один солдат. — Тут, в армії, легко віриться в те, що немає на землі сили, здатної здолати нашу російську силу»: TsAFSB 40/22/12, pp. 96–100.

З іншого боку, бойовий дух німецьких солдатів був низьким як ніколи. «Неможливо описати словами, що тут відбувається», — йдеться у листі німецького капрала: Gefr. Gelman, quoted in Volgograd Universityproject, AMPSPB.

«Кожен у Сталінграді, хто досі має голову та дві руки, як чоловіки, так і жінки, продовжують битись». Ще один німець визнав, що «радянські пси б'ються, як леви»: Gefr. H.S., 389. Inf. Div., 5.11.42, VfZ-SS.

А третій у своєму листі нарікав: «Що швидше я ляжу в землю, то менше мені доведеться страждати. Нам часто спадає на думку, що Росія вже давно б капітулювала, але ці неосвічені й темні люди просто не можуть до такого додуматися»: quoted Grossman papers, RGALI 1710/1/100.

Гітлер вимагав останнього рішучого наступу, щоб захопити західний берег Волги ще до того, як випаде сніг і вдарять морози: Domarus, vol. ii, pp. 1937–1038.

«Крижини, що пливають по ріці, наповзають одна на одну, розкришуються і ламаються», — писав Гроссман, вражений побаченою страхіливою картиною: Grossman papers, RGALI 618/2/108.

Солдат 371-ї піхотної дивізії Вальдемар Зоммер сказав енкаведисту, який його допитував: «Якщо «Катюша» проспівала кілька хвилин, то від нас залишаться тільки залізні гудзики»: TsA FSB 14/4/326, p. 307.

Перспектива адекватної відплати агресору змусила Сталіна без упереджень розглянути запропонований сміливий план, спрямований на «рішучу зміну стратегічної ситуації на півдні». Ця наступальна операція отримала назву «Уран»: «Жуков, таким мы его помним», с. 140.

Допити полонених засвідчили, що новобранці ненавидять маршала Антонеску за те, що він «продав батьківщину Німеччині»: TsAMO 48/453/13, p. 4.

Солдатської щоденної платні вистачало лише на те, щоб «купити літр молока»: interrogation Romanian cavalry lieutenant, 26.9.42, TsAMO 206/294/47, p. 561.

Офіцери «поводилися з солдатами брутально і часто їх били». Траплялися випадки навмисних самопоранень, хоча офіцери постійно нагадували підлеглим, що це, мовляв, «великий гріх перед батьківщиною і Богом»: TsAMO 48/453/13, pp. 4–7.

Було також з'ясовано, що солдати румунської армії «гвалтували всіх жінок у селах на південний захід від Сталінграда»: TsA FSB 14/4/326, pp. 264–267.

На думку російських військових істориків, переконливим свідченням того, що «Марс» був саме відволікаючою операцією, а не рівноцінною, як стверджує історик Девід Гланц, є такий чинник, як кількість виділених боєприпасів: *General Zhukov's Greatest Defeat: The Red Army's Epic Disaster in Operation Mars, 1942*, London, 2000.

Як зазначає генерал армії М. А. Гарєєв, член Асоціації російських істориків Другої світової війни, на операцію «Уран» у Сталінграді було виділено від 2,5 до 4,5 боєкомплектів на гармату, тоді як «Марс» отримав менше ніж один боєкомплект: Gen of the Army M.A. Gareev, session of the National Committee of Russian Historians on 28.12.99.

«Наступ, про який Макс повідомив німців і який мав розпочатися на центральному фронті в районі Ржева, був запланований Сталіним і Жуковим, щоб відволікти сили німців від Сталінграда», — писав Судоплатов, який на той час був начальником відділу спецоперацій НКВС: Pavel Sudoplatov, *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness—A Soviet Spymaster*, London, 1994, p. 159.

Ілля Еренбург був одним із небагатьох письменників, які побували на фронті в районі Ржевсько-Сичовської операції. «Частина невеликого лісу на околицях Ржева перетворилася на поле бою; дерева, скошені снарядами та мінами, були схожі на кілки, довільно встромлені в землю. Її поверхня була перерізана окопами, а бліндажі скидалися на чиряки. Зяючі вирви від снарядів зазирали одна в одну...»: Ehrenburg, *Men, Years—Life*, vol. v, pp. 80–1 Про втрати радянців під час операції «Марс» читайте: Glantz, *Zhukov's Greatest Defeat*, pp. 304, 318–319, 379.

Німецькі піхотні підрозділи, обороняючись на відкритій місцевості, змушені були, як писав один офіцер, «відбивати кавалерійські атаки, як під час війни 1870 р.»: BA-MA RW4/v. 264, p. 157.

Поранені відмовлялися від евакуації в тил. «Я нікуди не поїду, — заявив один боєць 45-ї стрілецької дивізії. — Я хочу наступати разом зі своїми товаришами»: Koshcheev to Shcherbakov, 21.11.42, TsAMO 48/486/25, p. 264.

Того ж дня зі штабу Гітлера надійшов наказ: «6-й армії — непорушно тримати оборону попри небезпеку тимчасового оточення». Це й вирішило долю найбільшого угруповання вермахту. Калач із його мостом через Дон залишався практично не захищеним: BA-MA RH 20-6/241.

«Не знаю, чим все це скінчиться, — писав своїй дружині генерал-лейтенант Еккард Фрайгерр фон Габленц, командир 384-ї піхотної дивізії. — Мені дуже важко, адже я повинен вселити у моїх підлеглих незламну віру в нашу перемогу»: letter 21.9.42, TsA FSB 40/22/142, p. 152.

Розділ 25. Аламейн і операція «Смолоскип»

Недовіра Гітлера до «союзників-англофілів» наштовхнула його на думку, що саме італійці «здають британцям інформацію про німецькі транспорти». Він не допускав навіть думки про те, що противник міг зламати коди німецької «Енігми»: Below, Als Hitlers Adjutant, p. 322.

Герінг зневажливо відгукнувся про авіацію союзників, зазначивши, що «американці здатні лише леза для бритви виробляти»: quoted Kitchen, *Rommel's Desert War*, p. 316.

Невдовзі, 3 листопада пополудні, він надіслав Роммелю наказ: «У ситуації, в якій ви опинилися, можна думати лише про одне — стійко оборонятися, не відступати ані на крок і кидати у бій кожен наявну одиницю бойової техніки й кожного солдата»: BA-MA RH/19/VIII/34a.

7 листопада, коли Гітлер їхав до Мюнхена, щоб виголосити промову перед «старою гвардією» нацистів, його спеціальний потяг зупинили в Тюрінгії. Було отримано повідомлення з Вільгельмштрассе із попередженням про неминучу висадку союзників у Північній Африці: Kershaw, *Hitler, 1936-1945: Nemesis*, p. 539.

Та навіть Геббельс усвідомлював, що «настав поворотний момент війни»: *TBJG*, part II, vol. vi, p. 259.

Черчилль, якого фельдмаршал Сметс переконав у тому, що японці можуть організувати свої бази в інших контрольованих вішістами портах Мадагаскару, неохоче погодився на завоювання всього острова: see Smith, *England's Last War against France*, pp. 281–355.

Відразу ж після перемир'я 1940 р. ветеран французької політики Едуард Ерріо висловився про нього так: «Цей адмірал вміє добре плавати» — бо Дарлан, пообіцявши британцям битися до кінця, потай перебіг до капітулянтів: Edouard Herriot, *Episodes, 1940–1944*, Paris, 1950, p. 75.

«Сподіваюся, війська Віші скинуть їх у море, — спересердя вигукнув він. — Францію не можна викрасти!»: quoted Jean Lacouture, *De Gaulle: The Rebel, 1890–1944*, New York, 1990, p. 397.

Якби їм протистояла німецька армія, а не погано озброєні французькі колоніальні війська, то американців винищили б до ноги. Британські офіцери зверхньо жар-

тували про своїх «необстріляних союзників», але відомості про дезорганізацію та сум'яття, що панували під час висадки десанту, неможливо було читати без болю та досади: Guy Liddell diary, 6.1.43, TNA KV 4/191.

Побачивши застарілі французькі танки «Рено-FT17», вони гукали, хизуючись своїми новими гранатометами: «А де справжні танки? Німецькі танки сюди!» Навіть Ейзенхауер сказав Рузвельту, що розраховує захопити Тріполі вже до кінця січня: Atkinson, *An Army at Dawn*, p. 160.

Розділ 26. Південь Росії і Туніс

Вони обговорили наказ Гітлера тримати оборону попри загрозу «тимчасового оточення»: VA-MA RH 20-6/241.

Його начштабу, генерал-лейтенант Артур Шмідт, «чоловік з волячою шиєю, маленькими очима та тонкими губами», зазначив, що «це скінчиться наполеонівським відступом»: GBP; VA-MA N601/v.4, p. 3.

24 листопада Гітлер наказав «Фортеці Сталінград» на Волзі «триматися за будь-яких обставин»: Manfred Kehrigh, *Stalingrad: Analyse und Dokumentation einer Schlacht*, Stuttgart, 1974, p. 562; Antony Beevor, *Stalingrad*, London, 1998, pp. 439–40; Rüdiger Overmans; ‘Das andere Gesicht des Krieges. Leben und Sterben der 6. Armee’, in Jürgen Fūrster (ed.), *Stalingrad: Ereignis, Wirkung, Symbol*, Munich, 1992, p. 442; VA-MA RH20-6/239, p. 226; Peter Hild, ‘Partnergruppe zur Aufklärung von Vermisstenschicksalen deutscher und russischer Soldaten des 2. Weltkrieges’, in A. E. Epifanov (ed.), *Die Tragödie der deutschen Kriegsgefangenen in Stalingrad*, Osnabrück, 1996, p. 29.

Німецькі офіцери говорили: «Годувати румунів немає сенсу, бо вони все одно здадуться в полон»: 12.12.42, TsA FSB 40/22/11, pp. 77–80.

Офіцери намагалися зміцнити бойовий дух солдатів, повторюючи їм: «Навіть смерть краща за російський полон, тож мусимо стояти до кінця. Батьківщина не залишить нас напризволяще»: NKVD Don Front interrogation, 12.12.42, Sold; Karl Wilniker, 376th Infantry Division, TsA FSB 14/5/173, p. 223.

«Найгірше вже в минулому, — з наївним оптимізмом писав додому солдат 376-ї дивізії. — Всі ми сподіваємося, що іще до Різдва нас визволять із цього котла... Із закінченням оточення закінчиться й війна в Росії»: Sold. K.P., 14.12.42, BfZ-SS.

«Ми вже ніколи не побачимо своїх домівок, — написав капелан 305-ї піхотної дивізії, — нам вже не вибратися з цієї халепи!»: Divisionspfarrer Dr Hans Mühle, 305th Infanterie Division, 18.1.1943, VA-MA N241/42.

«Ми мусимо вірити, що Німеччина переможе у цій війні, — сказав штурман Ю-52, збитого під Сталінградом, — інакше навіщо продовжувати боротьбу?»: H. Paschke; ‘If we lose the war’: Hugo Miller, both 25.1.43, GBP.

Французькі офіцери з їхнім «хворобливим почуттям честі» доводили Ейзенхауера до сказу: quoted Atkinson, *An Army at Dawn*, p. 197.

Про причетність британського Відділу спецоперацій до вбивства Дарлана і реакцію на нього американського Управління стратегічних служб: взято зі спогадів нині покійних сера Дугласа Доддс-Паркера, сера Брукса Річарда і Евангеліни Брюс та Ллойда Катера.

Рузвельт у розмові з одним із гостей Білого дому напередодні Нового року холоднокровно зазначив, що «Дарлан був всього-на-всього сучим сином»: conversation with Susan-Mary Alsop.

Солдати 6-ї армії мріяли відсвяткувати Різдво «по-німецьки»: ВА-МА N395/12.

«Німецький солдат страждає й помирає мужньо і без скарг, — написав капелан 305-ї піхотної дивізії. — Навіть ті, кому ампутували кінцівки, тримали себе в руках»: Divisionspfarrer Dr Hans Mühle, 305th Infanterie Division, 18.1.1943, ВА-МА N241/42.

Новий, 1943 р. породив ще один ірраціональний сплеск безпідставних надій, коли Гітлер у своєму зверненні пообіцяв: «Я і увесь вермахт зробимо все можливе, щоб врятувати захисників Сталінграда, і завдяки вашій стійкості ми здобудемо найславетнішу перемогу в історії німецького війська»: ВА-МА RH20-6/236.

«Минуло вже 20 днів, як нас оточили. Це так жахливо — сидіти тут, в оцій пастці. Нам кажуть: «Тримайтеся, тримайтеся!», але ми отримуємо лише 200 грамів хліба на день та трохи супу з кониною. Солі в нас майже не лишилося. Нас заїдають воші, й спекатися їх неможливо. В землянках темно, а надворі –20 або –30 °С»: TsA FSB 40/28/38, pp. 69–72.

«Першого дня різдвяного свята нам подали на обід гуску з рисом, а другого дня — гуску з горошком. Ми вже давно харчуємося гусками. Тільки наші гуси ходять на чотирьох ногах із підковами»: TsA FSB 40/28/38, pp. 52–53.

Капелан 305-ї піхотної дивізії розповідав про жорстоку атаку червоноармійців, які «чавили поранених танками, безжально пристрілювали їх і розстрілювали тих, хто намагався здатися в полон»: Divisionspfarrer Dr Hans Mühle, 305th Infanterie Division, 18.1.1943, ВА-МА N241/42.

Та червоноармійці не мали до них жалю, особливо після кількох моторошних знахідок: TsA FSB 14/4/1330, p. 17.

«...З початку грудня 1942 р. командування німецької 6-ї армії в особі генерал-лейтенанта Шмідта повністю заборонило поставки в табір продовольства, що призвело до масових смертей від голоду»: Abakumov to Vishinsky on atrocities by German soldiers to Soviet prisoners of war, 2.9.43, TsA FSB 14/5/1, pp. 228–2 35.

На жаль, рятувальники ненавмисне спричинили їхню смерть, давши їм надто багато харчів: «Священная война», с. 222.

«Про капітуляцію не може бути й мови. Війська мають битися до кінця. За можливості втримуйте зменшений периметр оборони фортеці за рахунок ще боєдатних підрозділів. Сміливість і мужність захисників фортеці дали змогу сформувати нову лінію фронту та здійснити кілька контрударів. Отже, 6-та армія вписала свою славу сторінку в історію Німеччини»: ВА-МА RH19VI/12, p. 324.

У Сталінграді, де знесилені солдати у промерзлих підвалах пересувалися рачки, «мов дикі тварини», і де значну частину (до 40 тис.) вцілілих бійців 6-ї армії становили хворі й поранені, умови були жахливими: ВА-МА RW4/v.264.

«Паулюс був повністю деморалізований, — писав радянський перекладач єврейського походження Захарій Райзман: Захарій Райзман, особиста розповідь. Я вдячний його онуку, Валерію Ройзману, за те, що він передав її мені.

Генштаб вермахту, збентежений «великою тривоною, яку спричинила серед німецької громадськості капітуляція 6-ї армії в Сталінграді», надіслав офіцерам сувору вказівку не спричиняти критику військово-політичного керівництва країни «так званими розповідями очевидців» боїв у Сталінграді: ВА-МА RL 5/793.

Націонал-соціалістична пропаганда у військах посилилася, однак представники влади отримували повідомлення про те, що офіцери старшого віку, які ще застали «дні аполітичної військової служби», виявляли мало інтересу до ідеологічного напучування своїх солдатів.: *GSWW*, vol. ix/1, p. 589.

18 лютого Геббельс на масовому мітингу в берлінському спортивному палаці проголосив нове гасло: «Тотальна війна — це коротка війна»: ‘Do you want Total War?’: *Deutsche Wochenschau*, Feb. 1943. Goebbels’s *Totaler Krieg* speech: Ursula von Kardorff, *Berliner Aufzeichnungen, 1942 bis 1945*, Munich, 1997, pp. 67–68.

Розділ 27. Касабланка, Харків і Туніс

Багато підрозділів також були не проти, щоб за німцями «ганялися якісь інші ідіоти», а не вони самі, як висловився один офіцер із «Шервудських рейнджерів»: Keith Douglas, *Alamein to Zem-Zem*, London, 1992, p. 73.

«Всі ми бачили, що противник настільки дезорганізований, що навряд чи зможе перегрупуватися і завдати нам великого клопоту, — писав поет Кіт Дуглас, лейтенант із «Шервудських рейнджерів»: *ibid.*, p. 80.

«Ми прийшли, ми послухали — і програли». Касабланка стала верхньою точкою британського впливу в міжсоюзницьких відносинах: quoted Atkinson, *An Army at Dawn*, p. 289.

Паттон із притаманною йому солдафонською прямою заявив, що генерал Алан Брук є всього-на-всього «нікчемним клерком»: diary, 16.1.43, Martin Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii: 1940–1945, Boston, 1974, p. 155.

Оцінка ж Бруком самого Паттона була значно ближчою до реальності. Він описав Паттона як «безстрашного і сміливого, несамовитого й нестриманого лідера, що здатний проводити операції, які потребують стрімкості й напору, але розгублюється в ситуаціях, коли потрібні вміння і розважливість»: Alanbrooke, *War Diaries*, p. 361.

«Айк більше пробританський, аніж самі британці, він — пластилін у їхніх руках»: diary, 12.4.43, Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. II, p. 218.

Демонструючи свою класичну освіту порівнянням американців із римлянами, він вважав, що найкращий спосіб взаємодії з більш могутнім союзником — це взяти на себе роль «грецьких рабів, які керували справами імператора Клавдія»: Macmillan to Richard Crossman in Nigel Fisher, *Harold Macmillan*, New York, 1967, pp. 100–101.

«Я — такий собі гібрид псевдодержавника, недосвідченого політика та шахраюватого дипломата», якимсь зазначив він: Eisenhower to Paul Hodgson, 4.12.42, EP 687, quoted Crosswell, *Beetle*, p. 360.

Їй траплялися мертві військові «під прозорою кіркою льоду, як у саркофазі»: Irina Dunaevskaya, 15–16.1.43, in *Zvezda*, no.5, 2010, p. 64.

«Молися за мене, — писав додому водій радянського танка своїй матері, — бо молитви оберігають мене в бою...»: Дмитрий Кабанов, «Память писем или человек из тридцатчетверки», Москва, 2006, с. 36.

Василь Чуркін розповідав, що під час наступу бійці натрапили на німецький польовий бордель: «Це був двоповерховий барак, збитий із грубих дощок. Люди розповідали, що там жили російські дівчата з сусідніх сіл. Німці поселили їх туди силоміць»: VCD, 22.2.43.

Одним із формувань вермахту, яке зазнало важких втрат під час операції «Поллярна зірка», була іспанська дивізія «Азуль», або «Блакитна дивізія», більшість якої становили добровольці-фалангісти: Payne, *Franco and Hitler*, pp. 146–54; X. Moreno Juliá, *La División Azul: Sangre espacola en Rusia, 1941–1945*, Barcelona, 2004; Jorge M. Reverte, *La División Azul: Rusia 1941–1944*, Barcelona, 2011.

«Невже це правда? — запитували вони. — Чому ж Паулюс не вчинив самогубство, як личить справжньому солдату?» Японське керівництво раптом усвідомило, що непереможний Гітлер може в підсумку програти цю війну: Nikolai Ayrykhayev, *Far Eastern Affairs*, no. 4, 1990, p.124.

«Останні півтора тижні, — писав один радянський солдат 10 лютого своїй дружині, — ми йшли маршем по звільненій від ворога території. Вчора наші танки увірвалися до Білгорода. Було захоплено багато трофеїв і полонених...»: Иван Иванович Корольков, 10.2.43, in «Письма с огненного рубежа» (1941–1945), Санкт-Петербург, 1992, с. 30–34.

Радянським полоненим дали роботу — хоронити загиблих. Здебільшого вони були такими голодними, що нищпорили по кишенях убитих у пошуках хоч чогось їстівного, але у німців це вважалося мародерством, і за нього полонених часто розстрілювали: Guy Sajer, *The Forgotten Soldier*, London, 1993, p. 149.

Гітлеру в око впав величезний Курський виступ, і він замислив літній наступ з метою відновити німецьку перевагу на Східному фронті та перехопити стратегічну ініціативу: Glantz and House, *When Titans Clashed*, p. 151.

Посилення Червоної армії відбулося частково завдяки призову до війська жінок загальною кількістю 800 тис. Хоча багато з них служили іще з початку війни (в одній лише Сталінградській битві брали участь 20 тис. жінок), масовий призов розпочався у 1943 р. «Ці дівчата породжували в пам'яті спогади про шкільні випускні бали, про перше кохання...» — писав Ілля Еренбург: Reina Pennington, *Women and the Battle of Stalingrad*, in Ljubica Erickson and Mark Erickson (eds), *Russia: War, Peace and Diplomacy*, London, 2005; Ehrenburg, *Men, Years–Life*, vol. v, pp. 81, 82.

«Багатьох відсилали в тил через вагітність», — писав він: «Священная война», с. 172.

Він вважав таке явище як ППЖ «великим гріхом» Червоної армії. «Однак тисячі інших дівчат у військовій формі, — додав він, — служать заповзято і з гідністю»: Grossman papers, RGALI 1710/3/50.

Обидві сторони нарікали на сильні дощі та багнюку. «Просто неймовірно, що нам доводиться терпіти», — писав додому один єфрейтор, вочевидь не знаючи, що на

Східному фронті умови були набагато гіршими: Gefr. Karl B., 28.12.42, 334. Inf. Div., BfZ-SS 48 037A.

«З учорашнього повідомлення вермахту ви, мабуть, вже дізналися, що ми підбили понад 90 ворожих танків»: Gefr. Siegfried K., 15. Pz. Div., 16.2.43, BfZ-SS 09 348.

«Це було вперше — і востаннє — коли я бачив, як безладно тікає американська армія. Джипи, вантажівки, різноманітні автівки неслися повз нас потоком по дорозі, інколи скупчуючись по дві, а то й по три в ряд. Вочевидь, у головах охоплених панікою водіїв була лише одна думка: втекти з фронту, втекти хоча б куди-небудь, де не стріляють»: quoted John Ellis, *The Sharp End: The Fighting Man in World War II*, London, 1993, p. 265.

2-й корпус Фреденголла втратив понад 6 тис. солдатів і офіцерів, 183 танки, 104 гусенично-колісні бронетранспортери, понад 200 польових гармат та іще 500 колісних транспортних засобів: Atkinson, *An Army at Dawn*, p. 389.

Паттон, пригнічений браком активності в Марокко й тим, як британці фактично командують усіма бойовими діями в Північній Африці, в той час написав: «Особисто мені хочеться наступати й убивати»: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, p. 163.

Солдати страшенно боялися свого нового командира і називали військову поліцію не інакше як «Паттонівське гестапо»: Atkinson, *An Army at Dawn*, p. 402.

«Всюди виднілися приклади гвинтівки, які позначали вбитих, помираючих та поранених, — писав один капрал. — Я зупинився біля одного нещасного гвардійця, який просив води. Його рани були жахливими. Крізь посічену плоть проглядала кістка передпліччя, а в боці зяяла величезна дірка»: John Kenneally, *The Honour and the Shame*, London, 1991, pp. 83–85.

Розділ 28. Європа за колючим дротом

У 1943 р. він сформував українську дивізію ваффен-СС; щоб не дратувати Гітлера, її назвали «Галичина». Бажання служити в цій дивізії виявили понад 100 тис. добровольців, з яких прийняли лише третину: Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London, 2008, p. 459.

Цей міністр навіть не мав адміністративного впливу на Еріха Коха, рейхскомісара України та гауляйтера Східної Пруссії. Кох, брутальний п'яниця, називав місцеве населення не інакше як «негритосами»: quoted *ibid.*, p. 152.

Раніше керівництво країни обіцяло своєму народу «Велику німецьку економічну сферу» та Європейський економічний союз, який посприє підвищенню рівня життя, але суперечливі політичні рішення та прагнення експлуатувати завойовані країни призвели до протилежного результату: *GSWW*, vol. ii, p. 322.

Черчилль терпіти не міг його «гучного голосу та вертких очей»: quoted Terry Charman, 'Hugh Dalton, Poland and SOE, 1940–42', in Mark Seaman (ed.), *Special Operations Executive: A New Instrument of War*, London, 2006, p. 62.

«Цей Ван такий дивний хлопець! Уявіть собі, йому подобається професор Далтон!»: quoted J. G. Beevor, *SOE: Recollections and Reflections, 1940–1945*, London, 1981, p. 64.

Після перемоги вермахту навесні 1941 р. один лейтенант хвалився родичам у своєму листі: «Ми, військові, живемо тут як боги!»: Lt Peter G., 714.Inf.Div., 24.6.41, BfZ-SS 41 768 B.

Співвідношення збільшили до ста сербів за кожного убитого німця, мотивуючи це тим, що «балканський менталітет» розуміє лише насильство: Browning, *The Origins of the Final Solution*, p. 339.

Очільник поліції безпеки зміг похвалитися Берліну, що «Белград став єдиним великим містом Європи, де не лишилося жодного єврея»: quoted *ibid.*, p. 423.

На тому етапі вони нічого не знали про плани німців звести Францію до рівня такої собі «курортної країни» і приєднати Ельзас та Лотарингію до рейха, щоб таким чином змусити тамтешніх чоловіків служити в німецькій армії: *GSWW*, vol. ii, p. 323; Collingham, *The Taste of War*, p.172.

Як зауважив один старший офіцер УСО, велика заслуга Управління спецоперацій полягала в тому, воно, залишаючись над суперечками та контролюючи лише постачання зброї, змогло зменшити небезпеку громадянської війни, коли час визволення нарешті настав: conversation with Sir Brookes Richards, 1993.

14 січня 1943 р. голова служби безпеки Гай Лідделл у своєму щоденнику написав: «Особисто я вважаю, що контору на Дюк-стріт пора закрити»: Guy Liddell diary, 14.1.43, TNA KV 4/191.

З приводу цих інтриг генерал П'єр де Бенувіль зауважив, що «в Алжирі все таке саме, як і у Віші»: conversation with General Pierre deBénouville, Jan. 1993.

Полк «Нормандія-Німан», що розпочав бойові дії 22 березня 1943 р., наприкінці війни мав на своєму рахунку вже 273 збитих літаки люфтваффе. Thomas Polak, *Stalin's Falcons: The Aces of the Red Star*, London, 1999, p. 355.

Коли Рудольф Гесс полетів до Британії в 1941 р., на стінах будинків з'явилися написи: «Хайль Гесс!»: Mazower, *Hitler's Empire*, pp. 476–477.

На початку 1942 р. абвер досягнув великого успіху в боротьбі проти нідерландського спротиву. Свою контррозвідвальну операцію він назвав «Північний полюс», або Englandspiel: M. R. D. Foot, *SOE in the Low Countries*, London, 2001.

Про постачання продовольства з Данії до Німеччини: Collingham, *The Taste of War*, p. 175.

Про операцію «Веморк»: Jens-Anton Poulsson, *The Heavy Water Raid*, Oslo, 2009.

Розділ 29. Битва за Атлантику і стратегічне бомбардування

Командир канадського корпусу генерал Ендрю Макнотон підрахував, що для вторгнення до Північної Норвегії йому знадобиться «5 дивізій, 20 ескадрилей літаків і велика морська ескадра»: Alanbrooke, *War Diaries*, p. 285.

29 червня 1940 р., відразу після поразки Франції, Черчилль вимушений був визнати, що морська блокада Німеччини силами ВМФ неможлива. «А в такому разі, — резюмував він, — єдиною дієюю зброєю в наших руках залишаються масовані авіаційні удари»: John Colville, *The Fringes of Power*, p. 145.

Черчилль впав у розпач, коли наприкінці вересня 1941 р. отримав доповідь Батта, в якій на підставі фоторозвідки було зроблено висновок, що лише один із п'я-

ти бомбардувальників скидав бомби в радіусі 5 км від цілі: see *SOAG*, vol. iv, pp. 205–213.

На той час аналітики «малювали таку жахливу картину потенційних наслідків авіаційних ударів, що вона просто приголомшила державних діячів, відповідальних за передвоєнну політику, і це стало однією з основних причин того, що вони залишили Чехословаччину напризволяще у серпні 1938 р.»: PP, folder 2c, quoted Tami Davis Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare: The Evolution of British and American Ideas about Strategic Bombing, 1914–1945*, Princeton, 2002, p. 2.

Відтак виник «шаблон перебільшення, який в остаточному підсумку призвів до величезного розриву між декларативними заявами королівських ВПС та їхніми реальними можливостями»: *ibid.*, p. 69.

І в той час, коли армія вже зазнала поразки у Греції, на Криті та в Північній Африці, теорія наступальної повітряної війни, озвучена першим начальником штабу ВПС лордом Тренчардом, — «бомбити їх дужче, ніж вони бомблять нас» — видавалася надто привабливою, щоб ставити її під сумнів: Trenchard, quoted *ibid.*, p. 71.

Адміралтейство навіть назвало бомбардування міст заняттям «огидним і не пригаманним англійцям»: Admiralty memorandum of April 1932, quoted Uri Bialer, *The Shadow of the Bomber*, London, 1980, p. 24.

Представники ВПС гаряче заперечували, стверджуючи, що «дітовбивство» не є їхньою метою. Однак, продовжуючи наполягати на необхідності зламати моральний дух противника, навряд чи вони могли цього уникнути: P. B. Joubert de la Ferté, 'The Aim of the Royal Air Force', May 1933, TNA AIR 2/675.

На початку війни командирам королівських ВПС оголосили, що «навмисне бомбування цивільного населення саме по собі є протизаконним»: TNA AIR 14/249.

Отже, наголошуючи на тому, що німецькі авіанальоти на Лондон у 1940 р. дали змогу Британії «зняти білі рукавички», Портал запропонував повернутися до старої парадигми королівських ВПС, в основі якої лежало неприцільне бомбардування великих міст, бо в таку велику ціль, як місто, попри всю неточність бомбометання, не влучити дійсно важко: quoted Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, p. 188; про життя екіпажів бомбардувальників читайте: Patrick Bishop, *Bomber Boys*, London, 2008, and Daniel Swift, *Bomber County*, London, 2010.

Бомбардувальник міг повернутися із завдання настільки пошкодженим, що наземній обслузі, яка знаходила в задній турелі понівечені останки стрільця, «доводилося вимивати їх звідти брандспойтом»: quoted Swift, *Bomber County*, p. 56.

Особливо сильне напруження відчували пілоти, «накручені, мов струна», хоча вони часто жартівливо називали себе «zasлуженими водіями автобусів»: *ibid.*, p. 70; Bishop, *Bomber Boys*, p. 48.

Гітлер страшенно розлютився. «Тепер на терор ми будемо відповідати терором», — сказав він, якщо вірити спогадам його ад'ютанта з люфтваффе: Below, *Als Hitlers Adjutant*, p. 308.

Черчилль влаштував справжню виставу, запросивши на вечерю до резиденції «Черкерс» американського посла Джона Вайнанта і генерала Генрі Арнольда, команду-

вача авіації США. Коли гості всілися за стіл, прем'єр-міністр зробив свою заяву. Він вочевидь хизувався, але мав на те підстави, адже раніше того року Британія зазнавала суцільних принижень. Вайнант послав Рузвельту телеграму з такими словами: «В цій війні перемогу можна здобути ударом з Англії. Відправляйте сюди літаки та війська якомога швидше»: Donald L. Miller, *The Eighth Air Force: The American Bomber Crews in Britain*, New York, 2006, pp. 58, 59.

«Найстрашніше — це коли бачиш розрив зенітного снаряда», — писав 24-річний командир авіарила Гай Гібсон, який очолював 617-ту ескадрилью під час відомого нальоту на дамби в Німеччині в ніч на 16 травня 1943 р.: quoted Swift, *Bomber County*, p. 95.

«Коли під тобою розривається снаряд, то вибух підкидає літак футів на 50 угору, — розповідав актор Денгольм Еліот, який служив радистом на бомбардувальнику «Галіфакс». — І ти відразу ж стаєш надзвичайно релігійною людиною»: quoted Bishop, *Bomber Boys*, p. 103.

Про життя американських пілотів: Miller, *Eighth Air Force*, pp. 89–136.

Всі ці уроки нагадали про себе, коли 8-ма повітряна армія почала літати на бомбардування об'єктів у Німеччині: Donald L. Miller, *Eighth Air Force*, p. 109.

Союзники погодили директиву щодо бомбування, яка мала своєю основною ціллю «прогресуюче знищення німецької військової, промислової та економічної системи, а також підрив морального духу німецького народу до такого рівня, коли його здатність до збройного опору виявиться фатально ослабленою»: Casablanca Directive, quoted Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, p. 215.

Свідчення німців: Jörg Echternkamp (ed.), *Die Deutsche Kriegsgesellschaft, 1939 bis 1945*, Munich 2004; Rosa Maria Ellscheid, *Erinnerungen von 1896–1987*, Cologne, 1988; Jörg Friedrich, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg, 1940–1945*, Munich, 2002; Olaf Groehler, *Bombenkrieg gegen Deutschland*, Berlin, 1990; Hans-Willi Hermans, *Köln im Bombenkrieg, 1942–1945*, Wartberg, 2004; Heinz Pettenberg, *Starke Verbände im Anflug auf Köln. Eine Kriegschronik in Tagebuchnotizen 1939–1945*, Cologne, 1981; Martin Rüther, *Köln im Zweiten Weltkrieg. Alltag und Erfahrungen zwischen 1939 und 1945*, Cologne, 2005; Martin Rüther, *31. Mai 1942. Der Tausend-Bomber-Angriff*, Cologne, 1992; Dr P. Simon, *Köln im Luftkrieg. Ein Tatsachenbericht über Fliegeralarme und Fliegerangriffe*, Cologne, 1954; Anja vom Stein, *Unser Köln. Erinnerungen 1910–1960. Erzählte Geschichte*, Cologne, 1999.

«Всі мешканці нашого будинку сховалися у підвалі», — писав Альберт Бекерс: Hermans, *Köln im Bombenkrieg*, p. 30.

«Фішер і двоє інших чоловіків щосили намагалися врятувати будинок. Виконуючи цю роботу, їм час від часу доводилося спускатися до підвалу, щоб припинити паніку серед на смерть переляканих людей. Дружина Фішера свистіла у свисток, і він біг донизу сходами з пістолетом у руці, щоб припинити гармидер. Про моральні норми всі забули»: Pettenberg, *Starke Verbände im Anflug auf Köln*, pp. 162–168.

«Вулицями бігали діти, шукаючи своїх батьків», — розповідала 16-річна школярка: Lina S. in Rüther, *Köln im Zweiten Weltkrieg*, p. 167.

«Звідусіль було чути крики поранених і відчайдушне грюкання тих, хто потрапив у пастку в підвалах», — писала 14-річна дівчинка: *ibid.*, p. 243.

«Усього цього можна було б уникнути, якби ми не розв'язали війни», — сказав один із представників духовенства: Heinz Boberach (ed.), *Meldungen aus dem Reich. Die Geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS, 1938–1945*, Herrsching, 1984.

Нальоти тривали безупинно, а 24 липня було завдано масованого бомбового удару по Гамбургу: Friedrich, *Der Brand*, pp. 112–18, 191–6; Bishop, *Bomber Boys*, pp. 125–9; Miller, *Eighth Air Force*, pp. 180–4; Keith Lowe, *The Devastation of Hamburg, 1943*, London, 2007.

Один із бортових стрільців згадував згодом, що коли по внутрішньому зв'язку було чути, як усі молилися Богу, «то можна було подумати, що це не бомбардувальник, а церква»: quoted Miller, *Eighth Air Force*, p. 198.

Було збито так багато літаків і так багато льотчиків рятувалися на парашутах, що, як зауважив один пілот, «можна було подумати, що відбувається висадка повітряного десанту»: *ibid.*, p. 199.

Гарріс був переконаний, що коли його бомбардувальникам вдасться завдати Берліну такої шкоди, якої вони завдали Гамбургу, то до квітня 1944 р. Німеччина капітулює: Friedrich, *Der Brand*, pp. 119–21, 483–7; Bishop, *Bomber Boys*, pp. 206–14, 293–4; Moorhouse, *Berlin at War*, 318–35.

«Небо над Берліном сяє моторошною криваво-червоною дугою», — записав Геббельс у своєму щоденнику після одного з найпотужніших нальотів. — Я не можу це бачити». Та все ж Геббельс був одним із небагатьох нацистських лідерів, які приходили поспілкуватися із жертвами бомбардувань і заспокоїти їх: *TBJG*, part II, vol. x, 27.11.43, p. 136.

Урсула фон Кардорф у своєму щоденнику написала, що ці башти схожі на «декорації до тюремної сцени з опери «Фіделіо». Закохані пари обнімалися на спіральних бетонних сходах, і ця картина сприймалася як «пародія на костюмований бал»: Kardorff, *Berliner Aufzeichnungen*, p. 153.

Гарріс вважав промислових робітників легітимними цілями в сучасній милітаризованій країні. Він відкидав будь-яку думку про «ганебність килимового бомбардування»: Harris to Sir Arthur Street, under-secretary of state at the air ministry, 25.10.43, TNA AIR 14/843, quoted Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, p. 22.

«В періоди стабільно поганої погоди, — писав один історик військової авіації, — загальна точність американського бомбометання була не кращою, а часто навіть гіршою за британську»: Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, p. 229.

Чинovníк на Вільгельмштрассе заявив представникам преси, що «люфтваффе поцілять у кожну будівлю, помічену в путівнику Бедекера трьома зірочками»: Swift, *Bomber County*, p. 143.

Страждав Гарріс чи не страждав на «комплекс Юпітера», кидаючи блискавки з небес як помсту ворогам (в чому широкий британський загал його здебільшого підтримував), але війна, яку він вів, якраз і була різновидом тієї «тотальної війни», до якої несамовито закликав Геббельс із трибуни Палацу спорту в лютому 1943 р.: quoted Friedrich, *Der Brand*, p. 101

Розділ 30. Тихоокеанський театр бойових дій, Китай і Бірма

Про цих неймовірно витривалих і винахідливих людей один офіцер сказав так: «Вони смерділи, як цапи, жили в собачих умовах і працювали, як коні». Внесок військових будівельників у перемогу на Тихому океані важко переоцінити: quoted Rafael Steinberg, *Island Fighting*, New York, 1978, p. 194.

«Не натискайте на гачок, допоки не побачите в прицілі дичину. А коли вже побачите, то пускайте їй кров. Пускайте багато крові»: Leckie, *Helmet for my Pillow*, p. 214.

Битва завершилася наприкінці третього дня масовою самовбивчою атакою японців, яких спонукало до наступу гасло «краще смерть, аніж ганьба». Морські піхотинці зі знавчиною радістю викосили їх усіх вогнем із кулеметів: Kawano, 'Japanese Combat Morale', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 328.

Після перемоги радянців під Сталінградом численна громада росіян-білогвардійців у Шанхаї, яка тісно співпрацювала з японцями, почала зазнавати дедалі більших утисків: Wasserstein, *Secret War in Shanghai*, p. 239

Брук характеризував Стілвелла як «безнадійно схибленого дивака, не здатного до стратегічного бачення», а Шеннолта — як «надзвичайно хороброго пілота з обмеженими розумовими здібностями»: Alanbrooke, *War Diaries*, p. 479

Ще у квітні Черчилль несхвально поставився до британських планів щодо Бірми, зазначивши: «Це все одно, що їсти дикобраза, висмикуючи по одній голці»: *ibid.*, 19.4.43, p. 394.

Розділ 31. Курська битва

Найкраще дослідження Курської операції: David M. Glantz and Jonathan M. House, *The Battle of Kursk*, Lawrence, Kan., 1999; also Bellamy, *Absolute War*.

«Перемога під Курськом стане маяком для всього світу», — заявив Гітлер у своєму наказі від 15 квітня: quoted Bellamy, *Absolute War*, p. 577.

«Коли я згадую про їхній наступ, — сказав він Гудеріану, — то у мене в грудях холодне»: General Heinz Guderian, *Panzer Leader*, New York, 1952, p. 247.

«Кожну таку групу супроводжували два-три сапери, завданням яких було провести її крізь мінне поле — як власне, так і противника»: Mikhail Petrovich Chebikin, <http://www.iremember.ru/pekhotintsi/chebikin-mikhail-petrovich/>

Сили німців і радянських військ: Glantz and House, *The Battle of Kursk*, p. 65.

Саме в цей час унтерштурмфюрер СС Міхаель Вітман, який згодом став найбільш знаменитим танковим асом Другої світової війни, вперше очолив взвод танків «Тигр»: Patrick Agte, *Michael Wittmann and the Waffen SS Tiger Commanders of the Leibstandarte in World War II*, Mechanicsburg, Pa, 2006, vol. i, p. 60.

Розвіддані з Блетчлі-Парк, які Кернкрос передав радянській зовнішній розвідці через свого посередника в Лондоні, містили інформацію про розташування аеродромів люфтваффе в районі майбутньої битви: Christopher Andrew and Vasilii Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West*, London, 2000, pp. 135, 156, 159.

Смерть генерала Сікорського 4 липня 1943 р. стала результатом трагічної випадковості, коли вантаж на борту «ліберейтора», яким він летів, різко посунувся назад під час злету. Але після новин із Катині та вимог Сікорського провести всебічне розслідування поляки, зрозуміло, запідозрили диверсію: conversation with Victor Cazalet.

Бойовий дух німців був на висоті. «Гадаю, що цього разу ми дамо росіянам гарного прочухана», — писав додому сигнальник із батальйону зенітних гармат. А унтер-офіцер із 19-ї танкової дивізії зауважив, що вибухи та збиті радянські літаки стануть «прекрасним фоном для кіновипусків новин, хоча, можливо, багатьом це здаватиметься неправдоподібним»: Fhj.Uffz. Werner K., 2.Btr./le.Flak-Abt.74, BfZ-SS L 20 909; Uffz. Herbert Peter S., 19.Pz.Div., 7.7.43, BfZ-SS 13 925.

«Якщо цього найближчим часом не станеться, то він сам запросить у нас миру», — писав солдат 36-ї піхотної дивізії: Sold. Karl K., 36.Inf.Div., 7.7.43, BfZ-SS 08 818C.

А з неба, виючи сиренами, на радянські окопи та вриті в землю танки Т-34 пікірували непоказні «штуки» зі своїми «чайчиними крилами». Німецький ас Ганс Рудель, який літав на «штуці», експериментував зі своїм власним винаходом — «летючою гарматою», що становила собою підвісну спарену установку із двома 37-міліметровими гарматами: Agte, *Michael Wittmann*, p. 100.

«Наша авіація — це просто фантастика, — писав додому старший фельдфебель 167-ї піхотної дивізії. — Вона знищує ворога з повітря, даючи змогу нашим танкам мчати вперед»: H'Fw. Willy P., 167. Inf. Div., BfZ-SS 19 279.

Василь Гроссман писав, що в північному секторі на захід від Понирів, там, де провалилися «тигри», «протитанкові снаряди 45-міліметрових гармат відскакували від їхньої броні, мов горох». Він також пригадував випадки, коли артилеристи, «побачивши це, просто божеволіли». Зі слів Гроссмана, в південному секторі ситуація була не кращою: «Один навідник стріляв по «тигру» впритул зі своєї сорокап'ятки, але снаряди відскакували від нього. Тоді навідник несамовито кинувся на танк голірuch»: RGALI 1710/3/51.

«У нашої дивізії справи кепські», — повідомляв один унтер-офіцер із 4-ї танкової дивізії: Uffz. Ludwig D., Stabs-Btr./Art.Rgt.103, 4.Pz. Div., 12.7.43, BfZ-SS 44 705.

Червоноармійці закричали: «Ага, виродки, то ви власівці!» й накинулися на них. Садредінову й іншим бійцям вдалося довести, ким вони є насправді, лише після зустрічі з начальником штабу своєї дивізії: Reshat Zevadinovich Sadredinov, 4th Battery of 1362nd Anti-Aircraft Artillery Regiment, 25th Anti-Aircraft Division, in Drabkin (ed.), *Svyashchennaya voyna*, p. 137.

«Німці дуже нас бомбили», — пригадував Никифор Дмитрович Шевола, командир 27-ї протитанкової бригади, яка стримувала удар дивізії «Гроссдойчланд»: RGALI 1710/3/51.

«Це була битва один на один», — розповідав навідник гармати Трохим Карпович Тепленко: 'The quieter it is': RGALI 1710/3/51.

7 липня під час танкової битви біля станції Понирі «все довкола горіло — і машини, і люди»; «один лейтенант із пораненою ногою й відірваною рукою командував

батареєю, на яку наступали танки. Після того, як атаку вдалося відбити, він застрелився, бо не хотів жити калікою»: RGALI 1710/3/51 .

9-та армія Моделя втратила 20 тис. солдатів і 200 танків: Glantz and House, *The Battle of Kursk*, p. 121.

«Опівдні, — писав Ротмістров, — курява здійнялася угору густими хмарами, осідаючи потім товстим шаром на придорожніх кущах, пшеничних полях, танках і вантажівках...»: Pavel Rotmistrov, 'Tanks against Tanks', in John Erickson (ed.), *Main Front: Soviet Leaders Look Back on World War II*, London, 1987, pp. 106–9.

«Бойовий дух наших пілотів нікому не здолати. Ми неслися на ворога і скидали на нього наш смертоносний вантаж»: Lt Paul D., III.Gru./St.G.2 'Immelmann', 18.7.43, BfZ-SS L 16 641.

«Оті, що були в камуфляжній формі [тобто, есесівці], билися надзвичайно добре», — змушений був визнати один із радянських бійців з 6-ї гвардійської армії. Він бачив також, як «тигр» підбив один на одним сім Т-34: Amza Amzaevich Mamutov, <http://www.iremember.ru/pekhotintsi/mamutov-amza-amzaevich/stranitsa-3.html>

Нині тут дуже спекотно, — писав додому один військовий лікар, — і на дорозі пилюки по коліно». Але бойовий ритм пілотів «штуку» лишився незмінним. «За п'ять днів я здійснив тридцять бойових вильотів, — писав у листі один лейтенант, — довівши їхню загальну кількість до 285». І додав, що авіація відігравала важливу роль у танкових битвах: San.Sold. Helmut P., 198.Inf.Div., 10.7.43, BfZ-SS 29 740; Lt Paul D., III.Gru./St.G.2 'Immelmann', 10.7.43, BfZ-SS L 16 641.

«Росіяни тримають нас у напрузі, бо за три місяці вони мали вдосталь часу, щоб вибудувати таку лінію оборони, якої ми ще ніколи не бачили»: O'Gefr. Robert B., 6.Pz.Div., 10.7.43, BfZ-SS 24 924.

«Від побаченого мені відібрало мову. З-за невеликого пагорбка метрів за 150-200 переді мною раптом з'явилися 15, потім 30, а потім — 40 танків. Невдовзі їх було вже важко порахувати. Т-34 з піхотинцями на броні мчали на нас на великій швидкості»: quoted in Frank Kurowski, *Panzer Aces*, Winnipeg, 1992, p. 279.

«Вони були довкола нас, над нами і поміж нас, — писав додому унтерштурмфюрер із 2-го мотопіхотного полку. — Ми билися один на один»: Rudolf Lehmann, *The Leibstandarte*, vol. iii, Winnipeg, 1993, p. 234, quoted Glantz and House, *The Battle of Kursk*, p. 185.

«Нічим було дихати, — пригадував механік-водій радянського танка. — Я задихався, а по моему обличчю струмками стікав піт»: Anatoly Volkov, quoted Lloyd Clark, 'The Battle of Kursk 1943' in *The Wishstream*, 2010, p. 140.

«Танки навіть таранили один одного, — писав радянський оглядач. — Метал горів»: Amza Amzaevich Mamutov, <http://www.iremember.ru/pekhotintsi/mamutov-amza-amzaevich/stranitsa-3.html>

«Німців чавили танками, — писав один радянський офіцер. — Скрізь виднілися купи вбитих ворогів із планшетами та іншим причандаллям. Я бачив, як танки їхали по їхніх трупах»: *ibid.*

Ще ніколи ця війна не була такою жакливою й жорстокою, як зараз, — писав пілот німецької «штуки». — Їй не видно кінця і краю»: Lt Paul D., III.Gru./St.G.2 'Immelmann', 18.7.43, BfZ-SSL 16 641.

3 серпня Степовий фронт Конєва разом з арміями Воронежського фронту розпочав наступальну операцію «Румянцев», в якій було задіяно до мільйона бійців, більш як 12 тис. гармат і «катюш», а також 2500 танків і самохідних гармат. Манштейн не очікував настільки потужного удару і так швидко. «Виснаженій німецькій піхоті здавалося, ніби їхній переможений ворог піднявся з могили і з ще більшою силою кинувся у бій.»: Glantz and House, *The Battle of Kursk*, pp. 246–247.

Василь Гроссман, який добре пам'ятав паніку в Орлі восени 1941 р., прибув до міста під вечір. «У повітрі ще відчувався запах гарі», — писав він: RGALI 1710/3/50.

Бакланов розповів йому, що «солдати воюють тепер розумно, без фанатизму й шаленства. Для них війна — як робота»: RGALI 1710/3/50.

«Воїн зразка 1943 р. дуже відрізняється від воїна року 1939», — писав генерал-полковник Отто Вюлер, призначений головнокомандувачем 8-ї армії після втрати Харкова: BA-MA RH 13/50, quoted *GSWW*, vol. ix/1, p. 597.

Генштаб збройних сил Німеччини спробував перекласти відповідальність на нового начальника штабу 8-ї армії, генерал-майора, професора Ганса Шпайделя, якого карикатурно зображали як «зануреного в себе, схильного до самоаналізу інтелігента, що завжди зосереджується на негативі й при цьому майже повністю ігнорує все позитивне.»: *ibid.*, p. 598.

Розділ 32. Від Сицилії до Італії

«Вони дійсно всіма думками на Тихому океані, — записав він у своєму щоденнику за місяць до цього. — Ми намагаємося вести дві війни одночасно, а це абсолютно неможливо з огляду на обмежені ресурси транспортних суден»: Alanbrooke, *War Diaries*, 15.4.43, p. 393.

«Під час висадки у Франції йому доведеться мати справу з військом значно більшим, аніж дві німецькі дивізії», — зазначив він. І додав: «Сподіваюся, начальники штабів не пристануть на таку боягузливу та пораженьську доктрину, хоч би хто її озвучував»: quoted Hastings, *Finest Years*, p. 375.

«Союзникам слід воювати на окремих театрах бойових дій, інакше вони будуть ненавидіти один одного більше, аніж свого противника.»: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, 28.4.43, p. 234.

«Цей коротун із посередніми здібностями, — начебто сказав він якомсь Паттону, — будучи на зріст як Наполеон, вирішив, що є таким само видатним воєначальником. Але це не так»: *ibid.*, p. 237.

За день до цього Жиро нагородив Ейзенхауера орденом Почесного легіону, але де Голль, як з'ясував Брук, «розлютився через те, що Жиро не порадився з ним»: Alanbrooke, *War Diaries*, p. 414.

Нарешті всі плавучі засоби вже були на воді; згодом один військовий кореспондент писав, що бачив, як «ціла хмара малесеньких, схожих на жуків суден понеслась до берега.»: Jack Belden, *Still Time to Die*, New York, 1943, p. 269.

Гевін не мав сумнівів щодо агресивності своїх солдатів, котрі перед тим, як покинути Алжир відпрацьовували навички стрільби на «якихось арабах зловісного

вигляду». Але проти «Тигрів» вони мали лише базуки та кілька 75-міліметрових гірсько-в'ючних гармат: quoted Rick Atkinson, *The Day of Battle: The War in Sicily and Italy, 1943–1944*, New York, 2007, p. 40.

«Сьогодні Господь був, безперечно, на моєму боці», — записав він у своєму щоденнику: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, p. 280.

«Ми спостерігали за атакою 9-го батальйону з узвиштя — то була жахлива картина, — писав один даремський піхотинець. — Ріка Сімето буквально почервоніла від крові наших бійців. До 09:30 все скінчилося. Але 9-й батальйон не дав німцям підірвати міст»: Joe Kelley, SWWEC.

Генерала Паттона і його солдатів прикро вразили ті бідність, бруд і купи гною, які вони побачили в сицилійських селах і містечках. «Я ніде не бачив таких злиденних і Богом забутих людей, як ті, що живуть у цій країні», — записав він у своєму щоденнику: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, p. 291.

У листі до своєї дружини Паттон писав, що «за бляшанку консервованої квасолі тут можна купити будь-яку жінку, але охочих явно обмаль»: *ibid.*, 20.7.43, p. 295, 186 cases of VD: Jim Williams, SWWEC.

Схильність дуче видавати цілі потоки вказівок з кожного питання і на кожен тему означала, що він був, за словами одного з функціонерів Фашистської партії, «найбільш ігнорованим лідером в історії»: quoted Denis Mack Smith, *Mussolini*, London, 1981, p. 327.

Паттон запитав солдата 1-ї піхотної дивізії, молодого укладача килимів з Індіани з діагнозом «бойовий шок», у чому його проблема. «Я просто не в змозі це зносити», — безпорадно відповів той: *etc.*, and ‘There’s no such thing’: Atkinson, *The Day of Battle*, pp. 147–148.

Але в Сполучених Штатах про це ніхто нічого не знав. Президент Рузвельт навіть послав нестримному Паттону вітального листа, в якому розповів, що Гаррі Гопкінс запропонував після війни надати йому «титул маркіза гори Етна»: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, pp. 313–314.

«Фюрер, — записав Геббельс у своєму щоденнику, — вирішив зробити з Італії *tabula rasa*»: *TBJG*, part II, vol. ix, p. 460.

Вранці 14 вересня він надіслав на Мальту повідомлення адміралу Каннінгхему, і той негайно відправив лінкори «Ворспайт» і «Веліент» для посилення вогневої підтримки гарматами великого калібру: Reg Crang, SWWEC, *Everyone’s War*, no. 20, Winter 2009.

«Ти явно недопрацював, Джиммі. Там і досі стоять одна яблуня-кислиця та одна конов’язь»: GBP, Dec. 1943.

Муссоліні вивезли на легкому літаку й доставили у Вольфшанце. Ад’ютант Гітлера, офіцер люфтваффе, описав його як «чоловіка, зламаного психологічно»: *Below, Als Hitlers Adjutant*, p. 347 (‘ein gebrochener Mann’).

«Ми не спали, перебуваючи в бойовій готовності до світанку. Як тільки почало сіріти, ми почали ховати німецьких загиблих. Це були перші трупи, з якими мені довелося мати справу: вони лежали, скоцюрбившись, зі скляними очима, мов маленькі жалюгідні ляльки. Всім їм було явно менше двадцяти років, а деякі вида-

валися майже дітьми. З жахливою байдужістю ми поскидали їх у їхні ж окопи і рисипали землею»: Michael Howard, *Captain Professor: A Life in War and Peace*, London, 2006, p. 73.

«Те, що ми переможемо лише тому, що маємо перемогти, означає, що вся світова історія втратила будь-який сенс»: Nachlass Jodl, 7.11.43, BA-MA N 69/17.

Розділ 33. Україна і Тегеранська конференція

«Бували випадки, — писав Василь Гроссман, — коли солдати переправляли через річку полкові гармати на дерев'яних воротах, а самі долали водну перешкоду на брезентових мішках, напханих сіном»: RGALI 619/1/953.

Одна група, човен якої потонув, добралася до селянської хатини. Їх зустріла старенька бабця: «Заходьте до мене, синочки дорогенькі». Допомігши солдатам зігрітися й обсохнути, вона пригостила їх самогоном: «Священная война», с. 196.

«Ми збирали трупи вбитих і тих, хто потонув, — розповідав один із бійців такої команди, — і ховали їх в окопах по 50 солдатів у кожному. Тут багато людей полягло. Німецький берег був крутий і добре укріплений, а наші хлопці наступали відкритою місцевістю»: Mikhail Petrovich Chebykin, <http://www.iremember.ru/pekhotintsi/chebikin-mikhail-petrovich/>

«Деякі селянські родини — старі люди, жінки й діти — повернулися, збудували собі якісь курені й живуть там. Подекуди між деревами прив'язані мотузки, на них сохне випрана білизна. Важко повірити, що комусь прийшло в голову влаштувати прання серед усього цього жахіття»: GBP.

«Ми думали, що будемо співати й радіти, коли прийде наша армія, але в серцях у нас стільки горя, що можемо тільки плакати»: RGALI 1710/1/100.

Свою власну позицію радянські високопосадовці не оприлюднювали, наполягаючи лише на одному питанні: «заходах із пришвидшення перемоги над Німеччиною та її союзниками»: *Moskovskaya Konferentsiya Ministrov Inostrannykh Del SSSR, SShA i Velikobritanii*, Moscow, 1984, quoted Roberts, *Stalin's Wars*, p. 177.

Як пізніше згадував австралійський кореспондент Годфрі Бланден, найбільший успіх на московській нараді випав на долю «невеличкого дерев'яного ящика із двома окулярними трубками»: GBP.

«Генералісимум нагадував мені якийсь гібрид куниці й тхора, — писав Брук. — Обличчя хитре і хитре. Він явно був не в змозі досягнути війну в її загальносвітовому контексті, але намагався видобути з неї максимум власної вигоди»: Alanbrooke, *War Diaries*, 23.11.43, p. 477.

«Я говорю про це за відсутності нашого бойового соратника Черчилля, бо він цю тему обговорювати не любить. Сполучені Штати й Радянський Союз не є колоніальними державами, і нам про подібні речі дискутувати легше»: Berezikov, *At Stalin's Side*, p. 239.

«Індія для Черчилля — як перманентна болячка»: Berezikov, *History in the Making*, p. 259.

Більшість французів він вважав колабораціоністами і навіть заявив, що «Францію слід покарати за її допомогу німцям»: quoted Roberts, *Stalin's Wars*, p. 181.

Добре усвідомлюючи той факт, що перемоги під Сталінградом і Курськом перетворили Радянський Союз на потужну супердержаву, Сталін заявив у своєму найближчому оточенні: «Тепер, коли доля Європи вже вирішена, ми зробимо так, як забажаємо, і союзники не будуть проти»: Veria, *Beria, my Father*, p. 92.

Перед тегеранською нарадою Сталін викликав до себе сина Берії Серго і дав йому завдання «делікатне і водночас дещо аморальне»: *ibid.*, p. 93.

Для Черчилля і Сталіна Польща дійсно була великою проблемою, тоді як Рузвельта хвилювали лише голоси його виборців польського походження: *ibid.*, p. 94.

Після завершення конференції Сталін вирішив, що «вийшов із цієї гри переможцем»: *ibid.*, p. 95.

«Тепер він розуміє, що вже не зможе покладатися на підтримку президента, — записав у своєму щоденнику лікар прем'єра лорд Моран після того, як Черчилль висловив йому свої побоювання щодо майбутнього розвитку подій. — Але ще гірше те, що радянська сторона це також розуміє»: Charles Moran, *Winston Churchill: The Struggle for Survival, 1940–1945*, London, 1966, 28 and 29 November 1943.

Рузвельт повернувся до Ейзенхауера і сказав: «Ну що ж, Айку, будеш командувати «Оверлордом»»: Dwight D. Eisenhower, *Crusade in Europe*, London, 1948, p. 227.

А тим часом у Каїрі серед начальників штабів панувала якась ірраціональна ейфорія. Всі вони, схоже, були переконані, що війна скінчиться до березня 1944-го, найпізніше — до кінця листопада того ж року: Alanbrooke, *War Diaries*, 7.12.43, p. 492.

Навіть його фаворит генерал Модель описав становище німців на Східному фронті як «війну на задній передачі»: 27.1.44, *GSWW*, vol. ix/1, p. 614.

Один офіцер-піхотинець, взятий у полон на Ленінградському фронті, сказав під час допиту: «Ми в лайні. Наше становище безнадійне»: Werth, *Leningrad*, p. 81.

Розділ 34. Газовий голокост

План Гейдріха, оприлюднений на Ванзейській конференції в січні 1942 р., був надзвичайно масштабним. Як зауважив один із його колег, керівник РСХА був неймовірно амбітним, розумним і сповненим нестримної енергії: SS Brigadeführer Dr Werner Best, quoted Padfield, *Himmler*, p. 361.

Той факт, що наведені розрахунки здійснювалися буквально вслід за поразкою вермахту під Москвою, а у війну проти Гітлера на той час вже вступили Сполучені Штати, свідчив або про непохитну віру нацистів у свою остаточну перемогу, або про те, що вони поспішали виконати свою «історичну місію», допоки для цього були сприятливі умови: Browning, *The Origins of the Final Solution*, p. 415.

«Під час маршу їх практично не годували, а натомість під час зупинок заганяли на найближче поле і наказували «пастися» на ньому, наче худобі, в пошуках чогось їстівного»: Rudolf Hoess, *Commandant of Auschwitz*, London, 2000, p. 121.

«Вони втратили людську подобу і перетворилися на тварин, які думали лише про їжу». Тому не дивно, що із запланованих 28 бараків полонені спромоглися збудувати лише два: *ibid.*, p. 124.

Але на заводі штучної гуми працювали 2500 німецьких фахівців, і дехто з них чув від есесівських охоронців, що в крематоріях Біркенау спалювали трупи «юдобільшовиків»: Hermann Müller, quoted Diarmuid Jeffreys, *Hell's Cartel: IG Farben and the Making of Hitler's War Machine*, New York, 2008, p. 322.

«Спершу людей збивали з пантелику музика та ілюзія порядку», — розповідав згодом червоноармійцям офіцер військ «Вільної Франції», якого німці відправили до Аушвіца: report by Shikin, deputy chief of the Main Political Department of the Red Army, 9.2.45, RGASPI 17/125/323, pp. 1–4.

Менгеле також випробовував зразки імунної сироватки і медпрепаратів, багато з яких надавало підприємство «Баер» — фармацевтичний підрозділ «Фарбен»: Jeffreys, *Hell's Cartel*, p. 327.

«Я маю можливість випробовувати наші нові препарати і почувуюся як в раю», — писав він своєму колезі. Небезпечні фармацевтичні експерименти проводили також над в'язнями таборів Маутгаузен і Бухенвальд: *ibid.*, p. 328.

Прімо Леві не називає його ні потворою, ні садистом, а описує його як «грубого, недалекого, пихатого й занудливого негідника». Гюсс запобігав перед вищими чинами, насамперед — перед рейхсфюрером СС, якого вважав мало не богом наряду з самим фюрером: Hoess, *Commandant of Auschwitz*, p. 19, Primo Levi's introduction.

Особливою жорстокістю вирізнялися жінки-капо з карального загону, розташованого в селищі Буди. «Важко повірити, що люди можуть перетворитися на таких потвор», — писав Гюсс: *ibid.*, p. 135.

Знищення соціальних інстинктів і навичок у поєднанні з жахіттям щоденної каторжної роботи доводило арештантів до стану робочої скотини. «В'язні виконували свою обов'язки з грубою байдужістю, — писав Гюсс. — Вони їли й курили навіть тоді, коли займалися моторошною роботою — спаленням трупів, що вже певний час пролежали у траншеях»: *ibid.*, p. 152.

Найважливішими компонентами безперебійного функціонування таборів смерті були обман і таємничість. «Людяг говорили, що їх везуть в Україну для роботи в сільському господарстві»: RGALI 1710/1/123.

А тим часом старих і хворих, перепроваджених до «Санаторію», вбивали пострілом у потилицю. «Робочі команди» юдеїв з табору Треблінка-1 звозили трупи на тачках до ровів, виритих паровими екскаваторами: *ibid.*

Але це повстання поставило крапку на існуванні Треблінки. Вцілілі після пожежі будівлі, включно з газовими камерами та фальшивим залізничним вокзалом були зруйновані. Останній попіл від спалених трупів розвіяли, а територію засіяли люпином, марно намагаючись створити враження, що табору ніколи не було: *ibid.*

«Перед нами постало питання: що робити з жінками та дітьми? І я подумав, що для його вирішення нам потрібно знайти абсолютно чіткий підхід. Я вважав для себе невинуватим ліквідувати чоловіків, тобто вбити їх або дозволити убити комусь іншому, і при цьому залишити живими їхніх дітей, які згодом виростуть і почнуть мститися нашим синам та онукам. Довелося прийняти важке рішення,

для того щоб ці люди зникли з лиця землі»: quoted Kershaw, *Hitler, 1936–1945: Nemesis*, p. 605.

Про «расову війну»: BA-B NS 19/4014, quoted *GSWW*, vol. ix/1, pp. 628–629.

Розділ 35. Італія – жорстке підчерев'я Європи

«...Не поспішав наступати, здебільшого обмежуючись підбадьорливими посланнями на кшталт «Тримайтеся, ми йдемо!»: Nigel Hamilton, *Monty: Master of the Battlefield, 1942–1944*, London, 1985, p. 405.

Він отримав від офіцерів прізвисько «Марк Аврелій Кларкус». А Монті тим часом заходився роздавати свої фото з особистим підписом, ніби якась кінозірка: Atkinson, *The Day of Battle*, p. 237.

«Мені досі нічого не відомо про плани бойових дій в Італії, — писав він саркастично у своєму щоденнику, — але я вже до цього вже звик!»: Hamilton, *Monty: Master of the Battlefield*, p. 409.

Проте Александер із власного досвіду знав, що Монтгомері робитиме тільки те, що йому захочеться зробити. Як пізніше писав біограф Александера, командувач завжди діяв, як «розважливий чоловік сварливої та примхливої дружини»: Nigel Nicolson, *Alex: The Life of Field Marshal Earl Alexander of Tunis*, London, 1973, p. 163.

Як і Гарріс, Спаатс був переконаний, що війну можна виграти за якихось три-чотири місяці завдяки одним лише масованим бомбардуванням, і вважав «Оверлорд» «небажаним і непотрібним»: Harry C. Butcher, *Three Years with Eisenhower*, London, 1946, 23.11.43, p. 384.

Навіть Брук, який раніше підтримував італійську кампанію та інші проекти в тому регіоні, тепер побоювався, що прем'єр повністю втратив здатність до розважливого мислення через своє «острівне божевілля». «Він аж нависнів від збудження, коли описував майбутню висадку на Родос, і перебільшував її значення настільки, що вже не сприймав жодних інших пропозицій»: Alanbrooke, *War Diaries*, 7.10.43, p. 458.

«Щойно наші броньовики проїхали, — занотував полковий писар, — як група німців перескочила через огорожу цвинтаря і скосила чергами з автоматів «Томпсон» тих, хто стояв біля могил»: Clarke, *The Eleventh at War*, p. 319.

Солдати 201-ї гвардійської бригади не змогли її прорвати, більш того, їм навіть не вдалося окопатися на «голому, як дупа» кам'янистому кряжі, як вони охарактеризували ту місцевість: Atkinson, *The Day of Battle*, p. 260.

Німці ж, як зазначив один військовий кореспондент, воювали з «методичною жорстокістю»: *GBP*, Nov. 1943.

27 листопада, щойно дощ трохи вщух, 2-й новозеландській дивізії вдалося форсувати річку, «і розпочався шалений двобій за контроль над панівною висотою»: Hamilton, *Monty: Master of the Battlefield*, p. 439.

Як потім написав австралійський кореспондент Годфрі Бланден, «це був худорлявий чоловічок із гострим носом і розумними блакитними очима під нависли-

ми бровами, яких вже торкнулася сивина. Говорив він чітко, але злегка шепелявив»: GBP.

Південна Італія «тієї холодної зими 1943 р. мало нагадувала курорт», як писав солдат із Ірландського гвардійського полку: Kenneally, *The Honour and the Shame*, p. 142.

«Вінстон, сидячи в Марракеші, став надміру активним і намагається звідти виграти війну, — записав у своєму щоденнику Брук, який нещодавно став фельдмаршалом. — Я молю Бога, щоб він якомога швидше повернувся додому, де його можна буде взяти під контроль»: Alanbrooke, *War Diaries*, 6.1.44, p. 510.

«Мене дуже потішило те, що італійці, які стояли вздовж дороги, вітали нас оплесками й підбадьорливими вигуками», — писав один із них: Kenneally, *The Honour and the Shame*, p. 152.

«Не висовуйся, Джонні, — сказав він Лукасу. — Під Салерно я порушив це правило і втрапив у халепу»: quoted Atkinson, *The Day of Battle*, p. 355.

У 1930-х рр. Муссоліні вклав багато грошей в осушення Понтинських боліт і на меліорованій землі розселив 100 тис. ветеранів Першої світової війни, щоб вони могли займатися там фермерством: Richard Evans, *The Third Reich at War*, pp. 477–478.

«У всіх нас було огидне передчуття нездійснених сподівань», — писав один ірландський гвардієць: Kenneally, *The Honour and the Shame*, p. 158.

Битва перетворилася, зі слів одного сержанта з полку ірландських гвардійців, на низку «коротких жорстоких сутичок»: *ibid.*, p. 165.

Панцер-гренадери наступали від Каррочето колонами майже в наполеонівському бойовому порядку. Коригувальники вогню помітили противника, і вже через кілька хвилин артилеристи союзників, швидко пристрілявши свої польові гармати, викликали в лавах німців жахливе спустошення. Союзники зазнали важких втрат, але Макензен того дня втратив понад 5000 бійців: Atkinson, *The Day of Battle*, p. 426.

«Ми сподівалися висадити там дикого kota, який вгризеться в черево фріцам. Але натомість випхнули на берег величезного кита, який, застрягнувши в піску, ляскав хвостом по воді!»: Alanbrooke, *War Diaries*, 29.2.44, p. 527.

«Умільці зі 133-ї піхотної дивізії змішували 50 фунтів браги з родзинок із невеликою кількістю ванілі й виробляли міцний напій»: Atkinson, *The Day of Battle*, pp. 488–489.

Він говорив Геббельсу, що «позаяк німці виявилися слабаками, то вони заслуговують не на співчуття, а на винищення більш сильними народами». З наближенням падіння Третього рейха Гітлер повертався до цієї теми дедалі частіше: *TBJG*, part II, vol. vii, 8.2.43, p. 296.

Розділ 36. Весняний наступ радянських військ

Манштейн запевнив, що це не так: накази фюрера виконуються. Однак він не зміг відстояти свою точку зору, бо Гітлер раптом перервав зустріч: 4.1.44, Manstein, *Lost Victories*, pp. 500–505.

Але попри втішні цифри, німецька армія була вже зовсім не тією, яка вторглася в СРСР у 1941 р. В середньому вона втрачала по одному полку щоденно, причому в боях гине багато досвідчених молодших офіцерів та унтер-офіцерів: *GSWW*, vol. ix/1.

У січні 1944 р., навіть втративши загалом 4,2 млн солдатів та офіцерів, німецькі війська налічували 9,5 млн бійців — найбільшу кількість за всю війну. На Східному фронті було задіяно 2,5 млн плюс 700 тис. солдатів військ країн-сателітів — майже стільки, скільки під час операції «Барбаросса» за два з половиною роки до цього: *ibid.*, p. 671.

Червона армія налічувала 6,4 млн військових, сконцентрованих переважно на Східному фронті. Вона мала величезну перевагу в танках, артилерії та літаках. Однак після приголомшливих втрат у перші два роки війни і масового залучення населення до воєнної промисловості навіть Радянський Союз потерпав від дефіциту живої сили: Glantz and House, *When Titans Clashed*, pp. 179–181.

Конєв, якого син Берії описав як чоловіка «з маленькими злими очима, голеною головою, схожою на гарбуз, і обличчям, яке випромінювало самовдоволення і марнославство», пощади до німців не знав: Beria, *Beria, my Father*, p. 130.

Він наказав 2-й повітряній армії, виділеній для підтримки його військ, скинути на дерев'яні будинки міст і сіл в черкаському котлі запалювальні бомби, щоб вигнати на тріскучий мороз голодних німецьких солдатів: see John Erickson, *The Road to Berlin*, London, 1983, pp. 177–179.

«Наш автомобіль проїхав повз труп жінки, що лежав у снігу», — занотував Годфрі Бланден у районі Великих Лук: GBP, Dec. 1943 Leningrad — Novgorod operation: Bellamy, *Absolute War*, pp. 404–408.

«Снаряди здіймали догори стовпи землі, диму і пилу, крізь які пробивалися спалахи вогню», — писав один мінометник: Павел Золотов, «Записки минометчика, 1941–1945», Москва, 2009, с. 107.

«Я зловив себе на думці, що намагався пригадати молитви, яких мене навчали в дитинстві, але так жодної й не пригадав», — написав один офіцер. Коли радянські війська захопили Гатчину, то виявили, що підлога в царському палаці була «вкрита лайном»: *ibid.*, pp. 112, 119.

Британський військовий кореспондент Александр Верт описував, як обурювалися червоноармійці, дізнавшись, що частину палацу німці перетворили на бордель для офіцерів: Werth, *Leningrad*, p. 188.

Німецька 9-та армія вигнала на нейтральну територію 50 тис. цивільних людей, яких визнала непридатними до трудової повинності. Фактично це означало смертний вирок: *GSWW*, vol. ix/1, pp. 689–690.

Гітлера з Геббельсом дедалі більше непокоїла антифашистська пропаганда, яку проводив Союз німецьких офіцерів. Цю групу високопоставлених німецьких полонених, якими маніпулював НКВД, очолювали генерал артилерії Вальтер фон Зейдліц-Курцбах та інші старші офіцери, захоплені в полон у Сталінграді: TsKh-IDK 451p/3/7.

Розділ 37. Тихоокеанський театр бойових дій, Китай і Бірма

Айхельбергер назвав цей інцидент «ганебним», однак вогнева дисципліна продовжувала залишатися для багатьох американських підрозділів чимось чужорідним, незважаючи на постійні нарікання старших офіцерів на «безконтрольну стрілянину»: Eichelberger, quoted Ellis, *The Sharp End*, p. 19.

В першій половині 1943 р. оперативний відділ імператорського генштабу працював над довгостроковим стратегічним планом. Цим планом за замовчуванням визнавався той факт, що Японія вже не зможе перемогти на Тихоокеанському театрі з огляду на значну перевагу американського ВМФ: Hara Takeshi, 'The Ichigo Offensive', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, pp. 393–4 Chiang Kaishek and warning of Japanese offensive: van de Ven, *War and Nationalism in China*, p. 46.

Двома головними цілями наступу «Ічіго», викладеними в директивах імператорського генштабу, було знищення американських аеродромів у Китаї і об'єднання японських сил в Китаї з японськими військами у В'єтнамі, Таїланді та Малайї в результаті операції з «пробиття коридору»: *ibid.*, p. 397.

Завдання з переозброєння китайських військ Стілвелл порівняв зі спробами «удобрити поле площею десять акрів послідом горобця»: quoted Theodore H. White, *In Search of History*, New York, 1978, p. 142.

Хвалькуваті заяви Шеннолта: Spector, *Eagle against the Sun*, p. 350.

16-та бригада під командуванням бригадного генерала Бернарда Фергюссона змушена була здійснити «надзвичайно виснажливий» марш від Ледо до Інду... Тропічні зливи перетворювали річки та струмки на бурхливі потоки, і солдати «тижнями ходили мокрими». «4 тис. людей, — писав Фергюссон, — і 700 тварин розтягнулися вервечкою завдовжки 65 миль один за одним, бо стежини та доріжки були недостатньо широкими»: Brigadier Bernard Fergusson, IMW 2586, quoted Julian Thompson, *Forgotten Voices of Burma*, London, 2009, p. 158.

Один офіцер зі штабу бригади згадував, що «нічна посадка на території противника в літаку «Дакота» на смугу, підсвічену сигнальними ракетами, була незабутньою подією»: Lt Richard Rhodes-James, 111th Brigade, IWM 19593.

Важкопоранених, яких не було можливості нести, «прикінчували смертельною дозою морфіну» або пострілом із пістолета, щоб вони не потрапили живими до рук японців: Maj. Desmond Whyte, RAMC, 111th Brigade, IWM 12570.

За словами одного оглядача, складалося враження, що Стілвелл, який відкрито висловлював свої англофобські погляди, «знову воював із британцями у війні за незалежність Північної Америки»: quoted Louis Allen, *Burma: The Longest War*, London, 1984, pp. 320–321.

«У них більше немає підстав вважатися людьми, тепер ми дивимося на них як на шкідливих і небезпечних тварин, яких слід знищувати... Ми були оточені й збиралися продати власні життя якомога дорожче»: Maj. John Winstanley, B Company, 4th Battalion, Queen's Own Royal West Kent Regiment, IWM 17955.

«Один лише масштаб атак противника загрожував змести наш батальйон із позицій», — передав у штаб один командир роти.: Maj. Harry Smith, headquarters company, 4th West Kents, IWM 19090.

Японська 56-та дивізія, яка тримала оборону по лінії ріки Сальвін, добре знала про їхні плани: Asano Toyomi, 'Japanese Operations in Yunnan and North Burma', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, pp. 365–6, 369–371.

«Уявляю, як казиримуться від заздрощів брители», — вихвалювався у своєму щоденнику англофоб Стілвелл: Spector, *Eagle against the Sun*, p. 359.

«Чорт забирай, ці дрібні вилупки — неабиякі копачі! Щойно наші хлопці до них наблизяться — а вони вже десь під землею»: Lt K. Cooper, quoted Ellis, *The Sharp End*, p.84.

«Як офіцери, так і солдати мають моторошний вигляд. У них віросло довге волосся та бороди, і тепер вони схожі на гірських дикунів... У них практично не було харчів... Вони охлялі та бліді»: quoted Fowler, *We Gave our Today*, p. 147.

Японські солдати теж були вразливими до бойового стресу, але евакуювали лише незначну кількість тих, які від нього потерпали: Kawano, 'Japanese Combat Morale', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 349.

Як і застерігав Чан Кайші, основною метою наступу «Іті-Го» стало знищення аеродромів 14-ї повітряної армії: Nagiawara, 'Japanese Air Campaigns in China', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, pp. 250–251.

Коли Чан попросив у Рузвельта позику в мільярд доларів для підтримки боєздатності своїх військ, у Вашингтоні це сприйняли як різновид шантажу для отримання грошей для власних потреб і плату за те, що націоналістичний Китай продовжуватиме війну з японцями: Dreyer, *China at War*, pp. 284–285.

Навіть Теодор Вайт, найсуворіший критик китайських націоналістів, писав із цього приводу: «Сюе захищав місто так, як він робив це завжди, з тією ж самою тактикою і з тими ж самими підрозділами, але цього разу його бійці були на три роки старшими, їхня зброя — на три роки старішою, а самі вони від голоду зовсім підупали на силі за той час, що минув після їхньої останньої успішної битви з японцями»: White and Jacoby, *Thunder out of China*, p. 183.

Один пілот описав цю сцену як «голлівудську прем'єру, китайський Новий рік і свято Четвертого липня в одному пакуванні»: Samuel Eliot Morison, *History of United States Naval Operations in World War II*, vol. viii: *New Guinea and the Marianas*, Annapolis, Md, 2011, p. 302.

Розділ 38. Весна великих сподівань

Ейзенхауер знав, що Сполучені Штати «зробили значний внесок» у переоснащення французької армії і що «для неї слід буде забезпечити окремий плацдарм для входження до Франції»: Butcher, *Three Years with Eisenhower*, 18.1.44, p. 403.

Ейзенхауер дуже сердився при кожному нагадуванні про те, що «Ковадлом» доведеться пожертвувати заради «Оверлорда». Але хоча він вперто наполягав на своєму, та все ж мусів визнати, що «Ковадло», можливо, доведеться відкласти: Bedell Smith to Eisenhower, 5.1.44, COSSAC File, W. Bedell Smith Papers, quoted Crosswell, *Beetle*, p. 557.

«Безжальна громадянська війна» у Франції між французькою міліцією вішистів, чисельність якої на той час значно зросла, та дедалі потужнішим Опором поси-

лила небезпеку того, що після звільнення навіжені натовпи влаштуватимуть суди Лінча, намагаючись помститися своїм супротивникам: quoted Lacouture, *De Gaulle: The Rebel*, p. 508.

Кларк шаленів від люті. Він не був зацікавлений в оточенні німецької 10-ї армії. «Єдина важлива ціль — це захоплення Рима», — заявив він Траскотту: quoted Atkinson, *The Day of Battle*, p. 516.

«Більшість із цих бороданів носили сандалі, вовняні шкарпетки, рукавички з діркою для пальця, щоб натискати спусковий гачок, та смугасті балахони з капюшоном; на їхніх головах були схожі на миску шоломи, а на поясах — довжелезні ножі»: *ibid.*, p. 528.

Фельдмаршал Брук у своєму щоденнику зробив такий запис: «Аж не віриться, що такі примітивні й обмежені істоти можуть займати командні посади»: Alanbrooke, *War Diaries*, p. 561.

Александр охарактеризував поведінку Кларка як неоясниму, але потім сам же і спробував її пояснити: «Можна лише припустити, що змінити напрямок наступу його змусила непереборна привабливість Риму як міста, де можна зробити собі чудову рекламу»: Field-Marshal Earl Alexander of Tunis, *The Alexander Memoirs, 1940–1945*, London, 1962, p. 127.

«Ну, і як це назвати? — з досадою вигукнув Кларк. — Ми взяли Рим, а вони не дали нам навіть одного дня, щоб побути на перших шпальтах газет!»: Vernon A. Walters, *Silent Missions*, New York, 1978, p. 97, quoted Atkinson, *The Day of Battle*, p. 575.

Його начальник, генерал-фельдмаршал Герд фон Рунштедт, вважав цей мур «звичайнісіньким дешевим блефом»: General der Infanterie Blumentritt, debriefing 6.8.45, NA II 407/427/24231.

Демпси про Ейзенхауера: conversation with Clive Duncan, to whom I am most grateful for this detail in a letter, 7.9.11.

Але навіть за таких пересторог військові кораблі союзників примудрилися збити три транспортники С-47 після того, як вони встигнули скинути своїх американських парашутистів на півострів Котантен: Bill Goff, HMS *Scylla*, SWWEC, *Everyone's War*, no. 20, Winter 2009.

«...Ми гойдалися на хвилях, і маленький вогник то зникав, то знову з'являвся»: Harley A. Reynolds, 'The First Wave', *American Valor Quarterly*, Spring/Summer 2009, pp. 15–22.

«...увесь горизонт здавався суцільною стіною спалахів»: FMS B-403.

Деякі човни поверталися після розвантаження, — писав очевидець із 1-ї дивізії, — інші частково залило водою, але вони все одно трималися на плаву: Reynolds, The First Wave, *American Valor Quarterly*, Spring/Summer 2009, pp. 15–22.

Дивно, що Монтгомері, якому не вдалося захопити аеродроми біля міст Кан і Карпіке, все ж надіслав Ейзенхауеру радіограму: «Я надзвичайно задоволений тим, як складається ситуація»: Hamilton, *Monty: Master of the Battlefield*, p. 621.

Розділ 39. Операція «Багратіон» і битва в Нормандії

20 червня 1944 р. атмосфера згустилася, чому сприяли «спекотні дні середини літа з віддаленим гуркотом грому» та пожвавлення діяльності партизан у німецькому тилу: Lt Rudolf F., 6.Inf.Div., 23.6.44, BfZ-SS 27 662 A.

«Це був чорний день, — писав додому унтер-офіцер 25-ї панцер-гренадерської дивізії, — який я довго не забуду. Радянці розпочали жакливі обстріл, якого мені ще ніколи не доводилося бачити. Він тривав близько трьох годин. А потім вони навалилися на нас всією своєю масою. Стримати їх було неможливо: Uffz. Julfried K., Pz.Aufkl.Abt.125, 25.Pz.Gren. Div., 24.6.44, BfZ-SS 45 402.

Часом утворювався такий хаос, що «управляти рухом на перехрестях доводилося старшим офіцерам у чині полковника», пригадував згодом один радянський офіцер: Lt Degan, quoted Paul Adair, *Hitler's Greatest Defeat*, London, 1994, p. 106.

«Цього ранку івани прорвали нашу оборону, — писав додому унтер-офіцер 206-ї піхотної дивізії. — Пишу листа, скориставшись короткою паузою. Маємо наказ вийти з бою й відірватися від противника. Любі мої, ситуація жахлива й безнадійна. Дивлячись на все це, я вже не вірю нікому й нічому»: Uffz. Alfons F., 206th Inf. Div., 28.6.44, BfZ-SS 56601 C.

«Коли ми увійшли до Бобруйська, — писав Василь Гроссман, — то деякі будівлі горіли, а решта лежала в руїнах...»: Grossman papers, RGALI 1710/3/50.

«Ті, кого ми визволили, розповідають нам про себе і плачуть (плачуть здебільшого старі люди)», — писав додому один молодий червоноармієць: letters from Vladimir Tsoglin to his mother, in I. Altman (ed.), *Sokhrani moi pisma*, Moscow, 2007, pp. 260–275.

Жорстока іронія ситуації була очевидною навіть обер-єфрейтору медичної служби, який не мав доступу до штабних мап. «Противнику вдалося зробити те, — писав він, — що ми зробили в 1941 р.: подвійне оточення»: San.O'Gefr. Otto H., Herres-Betr.Kp. 6, 13.7.44, BfZ-SS 24 740.

«Якщо росіяни й далі наступатимуть в тому ж напрямку, то невдовзі опиняться у тебе під дверима»: O'Gefr. Otto L., Fl.H.Kdtr.(E) 209/XVII, 10.7.44, BfZ-SS L 55 922.

У Мінську вершилися акти помсти, особливо по відношенню до тих колишніх червоноармійців, які служили у вермахті як хіви. Було багато випадків убивства військовополонених як радянськими солдатами, так і цивільними особами, що пережили окупацію, під час якої внаслідок німецьких репресій проти партизан загинуло близько чверті всього населення Білорусії: Grossman papers, RGALI 1710/3/47.

Але щойно Львів було взято, як НКВС, що вже встиг захопити штаб гестапо разом із його документами, заарештував офіцерів Армії Крайової, а солдатів змусив вступити до організованої комуністами 1-ї польської армії: Rees, *World War II behind Closed Doors*, p. 274.

Єдиною надією німців, як і в Нормандії, була нова ракетна зброя — «Фау-1» і особливо «Фау-2». «Їхня потужність має бути значно більшою за руйнівну силу «Фау-1», — писав додому обер-єфрейтор люфтваффе, але він, як і багато

інших німецьких військових, боявся, що союзники у відповідь можуть застосувати отруйні гази: O'Gefr. Otto L., Fl.H.Kdtr.(E) 209/XVII, 10.7.44, BfZ-SS L 55 922.

«Росіяни атакують без упину, — писав додому єфрейтор будівельної роти, переведений у піхоту: Gefr. Heinrich R., Bau-Pi.Btl.735,26.7.44, BfZ-SS 03 707 D.

Один обер-єфрейтор із наспіх організованої бойової мобільної групи, пишучи додому, зауважив: події розвиваються настільки швидко, що «такого поняття, як фронт, уже не існує»: O'Gefr. Karl B., Rgts.Gru.332, 28.7.44, BA-MA N 34/1.

Одна жінка на східному кордоні пригадувала, як повз їхнє містечко проходили колони солдатів і біженців із Тільзіта, а їх бомбила радянська авіація. Ці авіанальоти змушували цивільних ховатися в льохах і забивати дошками розтрощені вікна: Erika S., Ragnit, 28.7.44, BA-MA N34/1.

«Це ж так логічно, — говорив Чуйков. — Лишень уявіть собі: сталінградці наступають на Берлін!»: P. I. Troyanovsky, *Na vosmi frontakh*, Moscow, 1982, p. 183.

Останнє речення мало такий вигляд: «ПНБ нижче майорського чина». Це означало: «полонених не брати, якщо вони в чині нижче майора»: Я вдячний пану С. В. Кульману за те, що він надіслав мені фотокопію батькового польового нотатника з цим наказом; G. Steer, 1/4th KOYLI, SWWEC 2002.1644.

Розшифроване німецьке повідомлення засвідчило, що танкова дивізія «Лер» зазнала важких втрат: 27.6.44, TNA KV 9826.

Пізніше в офіційній історії італійської кампанії наголошуватиметься, що Монтгомері мав «неабиякий талант переконливо поєднувати рішучі заяви з надзвичайно обережними діями». Особливо наочно це проявилось в Нормандії: C. J. C. Molony, *The Mediterranean and Middle East*, London, 1984, vol. vi, part 1, p. 511, quoted Atkinson, *The Day of Battle*, p. 300.

Всупереч своїй войовничій риторичі у розмові з Ейзенхауером, Монтгомері сказав генерал-майору Джорджу Ерскіну, командирі 7-ї бронетанкової дивізії, що взагалі-то не збирається влаштовувати «вирішальну битву». «Цілковита зміна планів принаймні в тому, що стосується нас», — записав начальник розвідки...: Myles Hildyard unpublished diary, 22.6.44 (privatecollection).

«Ця поразка означатиме кінець усієї війни», — сказав він Кейтелю: Blumentritt, ETHINT 73.

«У німців мало що лишилося, — зазначив з мимовільною повагою один командир американської дивізії, — але те, що у них лишилося, вони використовують збіса добре»: quoted Martin Blumenson, *The Duel for France 1944*, New York, 2000, p. 23.

Засвоївши уроки, отримані на Східному фронті, німці примудрялися вдало компенсувати своє відставання в живій силі, артилерії й найбільше — в авіації: in Albert J. Glass (ed.), *Neuropsychiatry in World War II*, Washington, DC, Office of the Surgeon General, 1973, vol. ii, pp. 1015–1023.

Самі ж німці називали бої в чагарникових насадженнях «огидною бокажною війною»: Peter Lieb, *Konventioneller Krieg oder Weltanschauungskrieg? Kriegführung und Partisanenbekämpfung in Frankreich 1943/44*, Munich, 2007, p. 176 ('schmutziger Buschkrieg').

Більшість випадків психо-невротичного синдрому було зафіксовано якраз під час боїв у «бокажі», і здебільшого це були погано підготовлені й недосвідчені солдати, яких відразу кидали на підкріплення поріділих у бою підрозділів: Albert J. Glass (ed.), *Neuropsychiatry in World War II*, Washington, DC, Office of the Surgeon General, 1973, vol. ii, pp. 1015–1023.

У своєму короткому виступі перед військовими кореспондентами в Італії восени за рік до цього він категорично стверджував, що «важкі бомбардувальники не в змозі брати безпосередню участь у бойових діях на лінії фронту»: Montgomery quoted GBP.

«Я чекаю на його результати з величезним оптимізмом та ентузіазмом. Анітрохи не здивуюся, якщо вам вдасться добитися перемоги, на тлі якої «класичні приклади» з військових підручників сприйматимуться як дрібні сутички між патрулями»: 14.7.44, PDDE, p. 2004.

Розділ 40. Берлін, Варшава і Париж

Дехто відмовився брати в ній участь, вважаючи, що «заміна коней на переправі» буде для Німеччини вкрай небезпечною на поточній стадії війни: *GSWW*, vol. ix/1, p. 855.

Муссоліні ж «не надто засмутився через замах на Гітлера, оскільки сам його факт засвідчив, що державні зрадники бувають не лише в Італії»: Smith, *Mussolini*, p. 358.

Їхнім головним пріоритетом тепер була не «оптимізація оборонних зусиль, а зміна структури влади в самому Третьюму рейху на шкоду традиційним елітам». Загалом було заарештовано понад 5 тис. підозрюваних опонентів режиму та членів їхніх сімей: *GSWW*, vol. ix/1, p. 829, 912.

«Генерали, які намагалися вбити фюрера, — писав 26 липня один єфрейтор, — дуже добре знають, що зміна режиму потрібна, оскільки ця війна для нас, німців, безнадійна. Тож всім у Європі стане легше, якщо ці троє панів — Гітлер, Герінг і Геббельс — підуть геть. На цьому конфлікт закінчиться, бо людству потрібен мир. Все решта — це брехня... Наше життя нічого не коштуватиме, якщо ця компанія залишиться на місці»: Gefr. Heinrich R., *Vau-Pi.Btl.735*, 5.7.44, *BfZ-SS 03 707 D*.

«Тепер з німецьким вітанням ми неодмінно переможемо у цій війні!» — іронічно написав у своєму листі один військовий лікар: Dr K., *Feldlaz.8, 8.Jdg.Div., VA-MA RH 13 v.53*.

«Звісно, ситуація дуже складна, — писав своїй дружині унтер-офіцер допоміжного підрозділу 12-ї танкової дивізії, — але це не привід втрачати самовладання...»: Uffz. Werner F, *12.Pz.Div., 28.7.44, BfZ-SS 23 151 E*.

«Скоро вони призиватимуть немовлят, — писав додому 26 липня один артилерист. — Тут, на фронті, повсюди лише старики і шмаркачі»: E.H., 26.7.44, *VA-MA H 34/1*.

«Любі мої, — писав додому один єфрейтор, — не бійтеся, ми не пустимо радянців до нашого фатерлянду. Краще воювати до останнього солдата, ніж терпіти цю орду в Німеччині. Страшно навіть уявити, що вони коїтимуть з нашими жінками та дітьми. Ми не повинні цього допустити. Це стало б для нас страшенною гань-

бою. Наше основне гасло має бути таке: боротьба з останніх сил до переможного кінця»: O'Gefr M., Div.Vers.Rgt.195, 27.7.44, BA-MA N 34/1.

24 липня міністрам доповіли, що «кількість жертв вже становить понад 30 тис., з яких загинувих понад 4 тис.»: quoted Roberts, *Masters and Commanders*, p. 504.

«Бойові дії як на Заході, так і на Сході були однаково важливими, — сказав Йодль під час допиту наприкінці війни. — Війна на два фронти постала перед нами в усій своїй жорстокості»: Keitel and Jodl, FMS A-915.

«Мені стає дедалі важче у психологічному плані переживати ті моменти, коли ти щойно душевно розмовляв зі своїм бойовим товаришем, а через півгодини бачиш, що від нього залишилися тільки шматки плоті, неначе його ніколи й на світі не було, коли ти бачиш друзів, які лежать перед тобою, важкопоранені, й мовчки дивляться на тебе благальними очима, не маючи змоги говорити, бо страшний біль відібрав у них змогу розмовляти. Це такий жах... Ця війна рве мої нерви на шматки»: Gefr. Karl B., schw.Art.Abt.460, 20.7.44, BfZ-SS 25 345 D.

«Щойно нам, як і минулого літа, натовкли пику», — цинічно зазначив у своєму листі лейтенант, командир підрозділу протиповітряної оборони: Lt Hans R., le. Flak-Abt.783(v.), 30.7.44, BfZ-SS L49 812.

«Довкола палають не менше 46 радянських танків, які ми підбили», — вихвалявся один обер-ефрейтор із 11-ї піхотної дивізії: O'Gefr. F.-H.B., 11.Inf.Div., 30.7.44, BfZ-SS 34 427.

Про втрати Червоної армії під час операції «Багратіон»: Krivosheev, *Soviet Casualties and Combat Losses*, pp. 144–146.

Втрати вермахту: Rüdiger Overmans, *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg*, Munich, 1999, pp. 238 and 279, quoted *GSWW*, vol. ix/1, pp. 66 and 805.

«Поляки такі дивні, — писав додому один радянський боєць. — Як вони нас сприймають? Важко відповісти на це запитання. По-перше, вони дуже нас бояться (не менше за німців). Їхні звичаї дуже відрізняються від наших, російських. Цілком очевидно, що німців вони не люблять, але й нас не зустрічають хлібом-сіллю... Зрозуміло, що їх часто приголомшує російська грубість і нещирість»: letters from Efraim Genkin to his family, 18.8.44, in Altman (ed.), *Sokhrani moi pisma*, Moscow, 2007, pp. 276–282.

Два дні по тому до Варшави таємно прибув Ян Новак-Єзьоранський, представник польського лондонського уряду у вигнанні. У Варшаві він мав розмову з формальним заступником прем'єр-міністра Польщі Яном Станіславом Янковським, від якого дізнався, що повстання неминуче: Wladyslaw Bartoszewski, *Abandoned Heroes of the Warsaw Uprising*, Krakow, 2008, p. 17.

Того дня московське радіо оголосило, що «настав час діяти» і закликала жителів Варшави повстати і «приєднатися до боротьби з німецькими окупантами»: MPW.

Вони говорили, що коли «Сталін свій власний злочин (вбивство польських офіцерів у 1940 р.) використав як привід для розірвання стосунків із польським урядом, то про що з ним взагалі можна було домовлятися?»: Timothy Snyder, *Bloodlands*, p. 298

5 серпня Армія Крайова напала на концтабір, влаштований на місці зрівняного із землею гетто, вбила есесівських охоронців і визволила 348 в'язнів-євреїв, які там іще залишалися: 5.8.44, Snyder, *Bloodlands*, p. 302.

Вони також випускали плакати, які розклеювалися по місту і містили простий заклик: «Одна куля — один німець!» Повстанці мали власну радіостанцію, яка продовжувала мовлення аж до 2 жовтня, попри всі спроби німців знищити її: Dogota Niemczyk (ed.), *Brok Eugeniusz Lokajski, 1908–1944*, Warsaw, 2007; and MPW. Розповідають, що один 9-річний хлопчик видряпався на німецький танк і кинув усередину гранату. Люди, які бачили це, завмерли, не вірячи своїм очам. Розповідають, що потім цей малий сміливець зістрибнув донизу і, розплакавшись, кинувся навтьоки до воріт найближчого багатоквартирного будинку. Сміливість і самопожертва молоді були приголомшливими: Bartoszewski, *Abandoned Heroes of the Warsaw Uprising*, p. 50.

Серед цих формувань була сумнозвісна бригада Камінського, 15-й козацький кавалерійський корпус СС, а також штурмова бригада СС під проводом бригаефюрера СС Оскара Дірлевангера: Generaloberst Hans Friessner, *Verratene Schlachten*, Hamburg, 1956, p. 205.

Фельдмаршал Александер, невдоволений тим, що недорахувався семи дивізій для цього вторгнення, назвав операцію «Драгун» «стратегічно безглуздою»: Alexander, *The Alexander Memoirs*, p. 136.

«Ніяких німців там немає, — урвав його Паттон. — Зараз — третя година. Шартр треба захопити о п'ятій, інакше в дивізії буде новий командир»: quoted Maj. Gen. Kenner, chief medical officer SHAEF, ОСМН-ФРР.

«Ми мусимо наступати на Париж», — заявив він верховному головнокомандувачу: interview with Gen. de Faulle, ОСМН-ФРР.

«В повсталій Варшаві не плаче ніхто», — написав один польський поет: Jan Lisowski, in Niemczyk (ed.), *Brok Eugeniusz Lokajski*.

Літаки союзників зі своїм безцінним вантажем прибували не щодня; коли вони мали прилетіти, польська служба ВВС повідомляла про це, трансліюючи стару улюблену мелодію «Станціймо знов мазурку»: Roman Loth, in Niemczyk (ed.), *Brok Eugeniusz Lokajski*.

Американці спершу відмовилися, але потім раптом почали завдавати ударів з аеродромів у провінції Фоджа по заводу Моновіц у концтаборі Аушвіц-3: see Joffreys, *Hell's Cartel*, pp. 288–289.

Ще один поет і боєць Армії Крайової написав із цього приводу: «Ми ждемо, що ця чума червона нас звільнить від чорної чуми»: quoted Snyder, *Bloodlands*, p. 308.

Розділ 41. Наступ «Ічі-Го» і битва в затоці Лейте

Втрати японців через голод: Akira Fujiwara, *Uejini shita eireitachi*, Tokyo, 2001, pp. 135–8, quoted Collingham, *The Taste of War*, pp. 10 and 303.

В Новій Гвінеї окупанти вбивали, розчленовували і з'їдали місцевих жителів, а також австралійських і американських військовополонених, яких вони називали «бі-

лою свининою» (азіатів — «чорною»): Ogawa Sh ji, *Kyokugen no Naka no Ningen: Shi no Shima Ny ginia*, Tokyo, 1983, p. 167.

Японські солдати, що потрапили у блокаду на Філіппінах, згодом розповідали, що боялися не стільки місцевих партизан, скільки своїх «товаришів»: Nogi Harumichi, *Kaigun Tokubetsu Keisatsutai: Anbon Shima Bomber Command Ky Senpan no Shuki*, Tokyo, 1975, p. 207, quoted Tanaka, *Hidden Horrors*, p. 114.

«Ми отримали наказ відступати», — писав один капітан: Al Ying Yunping, quoted Hastings, *Nemesis*, p. 12.

Один американський журналіст так описав війська, які намагалися розблокувати 10-ту армію: «Солдати мали одну гвинтівку на трьох... У всій колонії не було жодного легкового або вантажного автомобіля. Жодної гармати»: White and Jacoby, *Thunder out of China*, p. 187.

«... Члени цієї місії й гадки не мали про наміри Мао повністю знищити націоналістів, про жорстокі чистки, спрямовані на «викорінення зрадників у лавах комуністичної партії Китаю, та про нав'язування маоїстської ідеології»: Yang Kuisong, 'Nationalist and Communist Guerrilla Warfare', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 324.

Про репресії, тортури та культ особи Мао читайте: Chang and Halliday, *Mao*, pp. 288–305.

Про зустріч Стілвелла і Герлі з Чан Кайші читайте: see Romanus and Sunderland, *Stilwell's Command Problems*, pp. 379–84; Tuchman, *Stilwell*, pp.493–4; Spector, *Eagle against the Sun*, pp. 368–369.

«Нью-Йорк Таймс» стверджувала, що підтримка націоналістів робить США «плічником середньовічного й жорстокого авторитарного режиму»: quoted in Barbara W. Tuchman, *Stilwell and the American Experience in China, 1911–45*, New York, 1971, p. 646.

Впливові письменники, такі як Теодор Вайт, зображували Чан Кайші як лиходія, протиставляючи йому позитивних героїв — китайських комуністів: van de Ven, *War and Nationalism in China*, p. 3; White and Jacoby, *Thunder out of China*, New York, 1946.

«Вважаю за необхідне надати повне і прозоре пояснення причин скасування призначення генерала Стілвелла, — написав він у листі, який Рузвельт мав передати генералісімусу: quoted van de Ven, *War and Nationalism in China*, p. 60.

Результати наступу «Іті-Го»: Asano Toyomi, Japanese Operations in Yunnan and North Burma, in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 361.

Він порівняв цих пілотів із «яйцями, розбитими об кам'яну стіну незборимого ворожого війська»: Fukudome quoted Spector, *Eagle against the Sun*, p. 424.

Розділ 42. Несправджені сподівання

Протягом наступних кількох днів під час німецького відступу з Бельгії в різних її місцях траплялися також випадки пограбувань, якими займалися, в основному, бойові підрозділи СС: William I. Hitchcock, *Liberation: The Bitter Road to Freedom: Europe, 1944–1945*, London, 2008, pp. 61–63.

... генерал-фельдмаршалу Вальтеру Моделю дивовижним чином вдалося відродити в німецькій армії дух стійкості й зупинити паніку: Bradley, *A Soldier's Story*, New York, 1965.

Реакція Паттона була цілком очікуваною. «Монті робить усе, що йому заманеться, і Айк бере під козирок: слухаюсь, сер!» — написав він у своєму щоденнику: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, p. 548.

«Вгамуйся, Монті! І не говори зі мною так. Бо я — твій начальник». Монтгомері, якому вчасно вказали на його місце, тільки й промимрив: «Вибач, Айку»: reported Maj. Gen. M. A. P. Graham, quoted Wilmot, *The Struggle for Europe*, p. 560.

«Якби набожний і непитущий Монті забрів вранці з похмілля до генштабу, ледве пересуваючи ноги, то це ошелешило б мене навіть менше, ніж та смілива авантюра, яку він запропонував»: Omar N. Bradley, *A Soldier's Story*, New York, 1961, p. 409.

«Ментально й морально ми перебуваємо на межі наших сил», — писав додому солдат зенітної батареї, яка захищала штаб 16-ї армії: Sold. W. W., Flak-Rg.291, A.O.K.16, BA-MARH 13 v. 53.

Однак Кінг під час наради начальників штабів поведився настільки агресивно — навіть зазвав британський ВМФ «слабкою ланкою», — що втратив підтримку генерала Маршалла та адмірала Вільяма Лері: quoted Roberts, *Masters and Commanders*, p. 523.

15 вересня Рузвельт із Черчиллем ухвалили одне з найбільш необачних і непродуманих рішень за увесь час війни, погодившись на план Генрі Моргентау, міністра фінансів США, згідно з яким Німеччину слід було розчленувати і перетворити на «здебільшого сільськогосподарську країну пасторального характеру»: quoted Martin Gilbert, *The Second World War*, London, 1989, p. 592.

Геббельс отримав чудовий пропагандистський подарунок, який допоміг йому переконати німецький народ у тому, що пощади від західних союзників чекати не варто, а від Радянського Союзу — й поготів: GBP, 2.4.45.

Черчилль відкрив дискусію, запропонувавши почати її «з найважчого питання — польського»: TNA PREM 3/434/2, pp. 4–5, quoted Rees, *World War II behind Closed Doors*, p. 309.

Той, з явно награним занепокоєнням, спитав, чи не «визнають за цинізм те, що ми вирішували долі мільйонів людей в такий легковажний спосіб?. Може, слід знищити цей папірець?»

«Не треба, — відмахнувся Сталін. — Залиште його собі». Черчилль склав аркуш і поклав його собі до кишені: Berezkhov, *At Stalin's Side*, p. 304.

«Британія пішла на війну, щоб зберегти свободу й незалежність Польщі, — сказав він. — Британці відчують свою моральну відповідальність за поляків та їхні духовні цінності. Важливою обставиною є також те, що Польща — країна католицька. Ми не можемо дозволити, щоб її внутрішні справи ускладнювали наші стосунки з Ватиканом». «А скільки дивізій має Папа Римський?» — перервав його Сталін: *ibid.*, pp. 309–310.

Однак Черчилль принаймні заручився згодою Сталіна втрутитися в події у Греції, щоб, як він висловився згодом, «врятувати її від більшовицького потопу»: quoted Roberts, *Masters and Commanders*, p. 527.

Навіть іще до подій у Неммерсдорфі багато жінок боялися того, що може статися. «Знаєш, до нас дійсно сунуть ці росіяни, — писала у вересні одна молода жінка, — тому я не стану чекати, я краще уб'ю себе й своїх дітей»: quoted Detlef Vogel, 'Der Deutsche Kriegsalltag im Spiegel von Feldpostbriefen', in Detlef Vogel and Wolfram Wette (eds), *Andere Helme—Andere Menschen? Heimaterfahrung und Frontalltag im Zweiten Weltkrieg*, Essen, 1995, pp. 48–49.

Буквально за кілька сотень метрів від кордону вона захопила готичний замок XIX ст. в «бісмаркіанському стилі» — з важкими залізними аксесуарами та масивними меблями... «Бій точився серед чудового ландшафту, на зелених полях із рівненькими живоплотами, з пагорбами, покритими ніжними гаями, та маленьких сіл із гострими, мов голки, шпилями церков»: GBP, 4.10.44.

Один офіцер зі штабу 1-ї армії зауважив: «У той час я міг би гуляти там із донькою та моїм псом»: *ibid.*

Місто зазнало значних руйнувань, а ратушу було повністю знищено. Великому собору пощастило, бо пілотам штурмовиків P-47 «Тандерболт» і артилеристам наказали не завдавати по ньому ударів: *ibid.*

«Щось я нічого не розумію, — сердито говорив один американський рядовий. — Вони знають, що все одно загинуть. Чому ж не здаються?»: *ibid.*

«Командир патруля так розлютився, відшукавши тих хлопців, що відвісив старшому добрячого запотиличника. Потім він розповідав, що той хлопець повівся як дорослий солдат, виструнчившись перед старшим за званням»: GBP, 20.10.44.

Серед них були «дебелі жінки з невиразними обличчями, хустками на головах і вузликами з одягом у руках»: *ibid.*

«Литовці ненавидять нас навіть більше, ніж поляки, — писав додому один червоноармієць 11 жовтня 1944 р., — і ми платимо їм тією ж монетою»: Efraim Genkin in Altman (ed.), *Sokhrani moi pisma*, pp. 276–182.

«СМЕРШ постійно приглядав за мною, — розповідав після війни сержант-червоноармієць, — бо я був сином репресованого: Mikhail Petrovich Chebikin, <http://www.iremember.ru/pekhotintsi/chebikin-mikhail-petrovich/>

Один обер-ефрейтор медичної служби, якому дивом вдалося unikнути оточення, якимось сказав: «Що тепер буде з тими бідолашними людьми, які залишились? Я маю на увазі місцевих жителів». Німецькі солдати добре знали, що слідом за радянськими підрозділами в населені пункти приходили НКВС та СМЕРШ і допитували цивільних, вишукуючи серед них колабораціоністів: San.O'Gefr. Hans W., 2. Kriegslaz./Kriegslaz. Abt.529(R), 30.7.44, BfZ-SS 24 231.

«Більшість з них воювати не хотіла, і доводилося їх до цього примушувати...»: <http://iremember.ru/pekhotintsi/avrotinskiyefim-mironovich.html>

«У Трансильванії угорці були для нас великою проблемою, — розповідав офіцер-червоноармієць. — Вони билися надзвичайно відважно, до останньої кулі й останнього солдата. Жоден із них не здався в полон»: Efim Mironovich Avrotinskii,

<http://iremember.ru/pekhotintsi/avrotinskiyefim-mironovich.html> For the Nazis' Budapest coup, see Kershaw, Hitler, 1936-1945: Nemesis, pp. 734–737.

Сумнозвісний активіст партії «Схрещені стріли» отець Альфред Кун, який згодом визнав участь у вбивстві 500 осіб, особисто віддавав накази: «Іменем Ісуса Христа — вогонь!»: Krisztián Ungváry, *Battle for Budapest: 100 Days in World War II*, London, 2010, p. 241.

Переслідування євреїв у Будапешті і спроби їх врятувати: *ibid.*, pp. 236–252.

У цьому місті стався єдиний випадок збройного виступу цивільного населення проти нацистів, коли комуністи й іноземні робітники роззброїли поліцейських: Ian Kershaw, *The End: Hitler's Germany, 1944–45*, London, 2011, p. 149.

Близько 60% всіх бомб, які впали на Німеччину, було скинуто за останніх 9 місяців війни: *ibid.*, p. 79.

Альберт Шпеер визнав, що «шкода, завдана економічній інфраструктурі рейха, стала непоправною лише восени 1944 р. в результаті систематичної руйнації транспортно-комунікаційної мережі постійними авіаударами союзницьких бомбардувальників, які масово розпочалися в жовтні»: *ibid.*, p. 134.

«Молитва за нашого фюрера і німецький народ — це також зброя, — писала одна жінка. — Всемогутній Господь не може полишити нашого фюрера»: quoted Vogel, 'Der Deutsche Kriegsalltag im Spiegel von Feldpostbriefen', in Vogel and Wette (eds), *Andere Helme—Andere Menschen?*, p. 47

«О 05:15 мене розбудила артпідготовка», — написав він того дня в своєму щоденнику: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, p. 571.

Міст відірвався, і його понесло течією. «Вся ця бісова рота сиділа в багнюці, і її солдати рюмсали від досади як малі діти», — пригадував Паттон: Bradley, *A Soldier's Story*, pp. 430–431.

Цей ліс видавався їм «лячним, повним привидів масивом, схожим на відьомське лігво»: Russell F. Weigley, *Eisenhower's Lieutenants*, Bloomington, Ind., 1990, p. 365.

Міністерство оборони урізало заявку Ейзенхауера на 80-тисячне поповнення щомісяця до 67 тис: Bradley, *A Soldier's Story*, p. 438.

Атака за атакою закінчувалися невдачею. «Гинули цілі відділення і взводи», — сказано у звіті 28-ї дивізії про бойові дії.: quoted Paul Fussell, *The Boys' Crusade*, New York, 2003, p. 87.

Солдати поверталися з передової фізично та психологічно виснажені, з неживими некліпаючими очима й виразом жаху на обличчях: Ellis, *The Sharp End*, p. 252.

Загалом у Гюртгенському лісі американці втратили 33 тис. людей вбитими й пораненими — кожного четвертого з усіх задіяних у боях: see Fussell, *The Boys' Crusade*, p. 83.

«А чого шкодувати? Після війни, можливо, ця країна вже не буде нашою»: Bradley, *A Soldier's Story*, p. 433.

53-тя валлійська дивізія втратила там за дев'ять днів 5 тис. людей вбитими й пораненими: Ellis, *The Sharp End*, p. 169.

Де Голль влучно описав його як «комуніста в маршальському костюмі, диктатора, що насолоджується своїми хитрими інтригами, гнобителя, який напустив на себе панібратський вигляд»: de Gaulle, *Mémoires de guerre*, vol. iii: *Le Salut, 1944–1946*, p. 61.

«Поляк завжди лишається поляком, еге ж, мсьє Палевські?»: Hervé Alphan, *L'Étonnement d'être: journal, 1939–1973*, Paris, 1977, p. 180.

Розділ 43. Арденни і Афіни

Генерал Бредлі вислуховував нарікання місцевого лісника на те, що «солдати американської армії, яким дуже кортіло смаженої свинини, полювали в лісі на диких кабанів, ганяючись за ними на легкомоторних літаках і стріляючи з автоматів Томпсона»: Bradley, *A Soldier's Story*, p. 428.

На превеликий жах генералів вермахту, вся канцелярія нацистської партії разом із самим Мартіном Борманом теж вирушила туди, і Борман скаржився на брак приміщень для роботи всіх його друкарок: Kershaw, *The End*, p. 145.

«Звідки, чорт забирай, — із подивом промовив він, — цей сучий син узяв стільки сил?»: Chester B. Hansen, diary 17.12.44, Hansen Papers, USAMHI.

«От і чудово, — сказав він, — ми відкриємо їм дорогу на Париж. А потім відріжемо їх від основних сил»: Butcher, *Three Years with Eisenhower*, p. 613.

Незвично масована атака люфтваффе на їхні війська породила припущення, що це — «відволікаючий маневр перед великою контратакою в зоні дислокації 1-ї армії». Штабні офіцери говорили, що «все залежить від того, які війська в розпорядженні фон Рундштедта»: GBP, 17/12/44.

«Ми збираємося», — сказала вона йому. «А як з нетранспортабельними пораненими?» — запитав він. «Упевнена, що черниці з сусіднього монастиря подбають про вас», — відповіла медсестра: conversation with M. R. D. Foot, 2.12.09.

Паттону хотілося якомога швидше розпрощатися із «напівзатопленими і просякнутими гноєм» селами Лотарингії: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, 9.12.44, p. 589.

«Коли ви зможете розпочати наступ?» — запитав головнокомандувач. «22 грудня, силами трьох дивізій, — відповів Паттон, — 4-ї танкової, 26-ї та 80-ї»: *ibid.*, pp. 599–600.

Ейзенхауер, незважаючи на їхню багаторічну дружбу, залишався непохитним. «Послухай-но, Бреде, це — мій наказ», — сказав він, закінчуючи розмову: quoted Crosswell, *Beetle*, p. 816.

За словами штабного офіцера, він з'явився до штабу Ходжеса «наче Христос, який прийшов вигнати торговців із храму»: quoted Hamilton, *Montgomery: Master of the Battlefield*, p. 213.

Те, що Паттон назвав «походом для вихоплювання каштанів із вогню», було підготовлено до 22 грудня, як він і обіцяв Ейзенхауеру. «Ми повинні проникнути глибоко в нутро противника і перерізати всі його маршрути постачання, — писав він своїй дружині. — Доля не забарилася покликати мене, коли стало непереливки. Напевно, Господь зберіг мені життя саме для цієї операції»: letter 21.12.44, Blumenson(ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, p. 603.

Коли бій закінчився, перед їхніми позиціями нарахували 782 трупи німецьких солдатів та офіцерів: Harold R. Winton, *Corps Commanders of the Bulge*, Lawrence, Kan., 2007, p. 135.

Через два дні настало «ясне, холодне Різдво — чудова погода для того, щоб убивати німців», — записав Паттон в своєму щоденнику: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, 25.12.44, p. 606.

Це був уже 13-й випадок із часу висадки в Нормандії, коли цю дивізію атакували свої ж літаки, і зрештою американські солдати стали називати 9-ту тактичну групу «американським люфтваффе»: Ellis, *The Sharp End*, p. 72.

Але надзвичайні заходи секретності під час підготовки та здійснення операції «Боденплатте» призвели до того, що багато пілотів не отримали належної інструкції, а німецькі зенітні частини не знали про заплановану атаку: Winton, *Corps Commanders of the Bulge*, pp. 213–215.

«Мені здається, — писав Брук у своєму щоденнику, — що Монті, з властивою йому безтактністю, увесь час дорікає Айку за те, що той не дослухався до порад, які він, Монті, давав! Занадто багато «а я вас попереджав» не дає змоги налагодити такі необхідні дружні стосунки між ними»: Alanbrooke, *War Diaries*, 23–30.12.44, p. 638.

Ця марнославна заява «звучала так, ніби це де Голль скликав військових на нараду, де дозволили бути присутніми прем'єр-міністру і Ейзенхауеру»: DCD, 4.1.45.

Нажахані Черчилль і Брук негайно «засудили негативні наслідки інтерв'ю Монті»: Alanbrooke, *War Diaries*, 8.1.45, p. 644.

Йї дали доручення попередити тамтешню компартію, що їй варто «прийняти геополітичні реалії й почати співпрацювати з англійцями»: Mazower, *Inside Hitler's Greece*, p. 268.

Будівля посольства, як зауважив один історик, «нагадувала взятий в облогу аванпост під час повстання сипаїв в Індії»: Hastings, *Finest Years*, p. 536.

Черчилль потиснув руку «трьом обірванцям-головорізам», як він пізніше їх описав: *ibid.*, p. 537.

Про страждання бельгійців пізньої осені та взимку 1944 р.: *ibid.*, p. 537.

Але негаразди мирного населення Бельгії не цьому не скінчилися: *ibid.*, pp. 81–90.

Про ситуацію в Нідерландах: *ibid.*, pp. 98–122; Collingham, *The Taste of War*, pp. 175–179.

«Для канадців, які йшли в атаку, єдиний обхідний шлях пролягав між дамбами через пласкі поля, неживі, як місцеве пиво, — писав один дотепник-артилерист. — Сховатися було абсолютно ніде»: quoted Ellis, *The Sharp End*, p. 363.

Але англійська піхота також неохоче йшла в наступ без масованої вогневої підтримки. Насправді всі союзники, як на сході, так і на заході, що довше тривала війна, то більше потрапляли у «психологічну залежність від артилерії та авіації»: Max Hastings, *Armageddon: The Battle for Germany, 1944–45*, London, 2007, p. 171.

Розділ 44. Від Вісли до Одера

У перші роки війни — чи то була Франція 1940-го, чи Радянський Союз рік по тому — багато німецьких солдатів писали додому: «Дякувати Господу, що війна не точиться у нас на батьківщині»: BA-MA MSg 2/5275 v. 1.6.40.

Один був ще живий. «Молодий солдат з поголеною головою і монгольськими вилицями лежить на спині...»: György Thuróczy, *Kropotov nem tréfál*, Debrecen, 1993, p. 103.

Не важливо, говорив він, нехай Будапешт буде «зруйнований хоч десять разів, якщо таким чином можна буде захистити Відень»: quoted Ungváry, *Battle for Budapest*, London, 2010, p. 32.

«Це була дівчина років 18-20 зі світлим волоссям і красивим обличчям. Вона пошепки попросила: «Пристрели мене». Я придивився на неї уважніше, і з жахом побачив, що у неї не було обох ніг»: Dénes Vass, quoted Ungváry, *Battle for Budapest*, p. 141.

«Про деякі вулиці можна було тільки здогадуватися», — записав він у щоденнику: Sándor Márai, 'Budai séta', in Budapest, Dec. 1945, p. 96, quoted *ibid.*, p. 234.

Про Валленберга і Катинь: Sándor Márai, 'Budai séta', in Budapest, Dec. 1945, p. 96, quoted *ibid.*, p. 234.

«У багатьох місцях вони гвалтують жінок», — записав у щоденнику п'ятнадцятирічний юнак: László Deseodiary, quoted Ungváry, *Battle for Budapest*, p. 234; see also Rees, *World War II behind Closed Doors*, pp. 322–329.

Єпископ Йозеф Грьош чув, що «70% жінок, від дванадцятирічних дівчаток до матерів на дев'ятому місяці вагітності були згвалтовані»: Ungváry, *Battle for Budapest*, p. 285 *ry*, *Battle for Budapest*, p. 285.

Угорські комуністи звернулися зі скаргою до командування Червоної армії, нарікаючи на «нестримну, божевільну ненависть», від якої страждали навіть їхні товариші: цитата *ibid.*, p. 287.

Солдати 9-ї гвардійської армії скаржилися, що їхній маршрут наступу не давав «ні жінок, ні трофеїв», як записав офіцер-мінометник, що характеризував солдатів як «неймовірних сміливців, але й неймовірних негідників»: Золотов, «Записки минометчика», с. 187, 188.

Однак Александеру «вона не сподобалася, і їй довелося спати за порогом»: Alexander, *The Alexander Memoirs*, pp. 132, 133.

«Поїздка Гімлера до Угорщини, — зауважив Гудеріан зі зловтіхою, — не викликала великої приязні до нього серед його ж власних військ СС»: Guderian, *Panzer Leader*, p. 420.

Червоній армії потрібен був добре промерзлий ґрунт для танкових формувань, а метеорологи попереджали, що наприкінці січня будуть «сильні дощі та мокрий сніг»: RGVA 38680/1/3, p. 40.

Леонід Рабічев, лейтенант-зв'язківець із 31-ї армії, так описував сцени біля містечка Гольдап: «Усі дороги були заповнені людьми похилого віку, жінками і дітьми, ве-

ликі сім'ї повільно рухалися на захід на возах, машинах або пішки...»: Рабичев, «Война все спишет, воспоминания офицера-связиста», с. 193–195.

«Російські солдати гвалтували кожну німкеню від восьми до вісімдесяти», — писала радянська військова кореспондентка Наталія Гессе, близька подруга Сахарова: Natalya Gesse in Richard Lourie (ed.), *Russia Speaks: An Oral History from the Revolution to the Present*, New York, 1991, pp. 254–255.

Спроби Радянської держави придушити лібідо свого народу створили те, що один російський письменник описував, як особливий вид «еротизму бараків»: значно примітивніший і більш жорстокий, аніж «найбрудніша зарубіжна порнографія»: Yuri Polakov quoted in Igor Kon, *Sex and Russian Society*, Bloomington, Ind., 1993, p. 26.

«Злочинець — це завжди злочинець, в тилу чи на фронті», — писав військово-медичний лікар штрафної роти: Nikolai Abramovich Vinokur, <http://www.iremember.ru/mediki/vinokur-nikolay-abramovich>

«Весь вміст крамниць було викинуто на тротуари через розбиті вітрини...»: Рабичев, «Война все спишет, воспоминания офицера-связиста», с. 143.

Олександр Солженіцин, молодий офіцер-артилерист у Східній Пруссії, описував сцени мародерства як «галасливий ринок», де солдати приміряли гігантську спідню білизну прусських німкенів: Aleksandr Solzhenitsyn, *Prussian Nights*, New York, 1983, p. 67.

«Німці покинули все, — писав один червоноармієць про розграбування Гумбіннена, — а наші, як натовп гунів, вривалися в будинки»: письма Ефраїма Генкіна родным, 22.1.45, под ред Альтмана, «Сохрани мои письма», с. 321.

Приблизно за тиждень до цього 58 тис. в'язнів Освенциму, яких визнали придатними для довгого пішого переходу, перед наступом Червоної армії погнали на захід: Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, p.254

Нацистське начальство вважало, що станом на 29 січня «близько 4 млн людей з евакуйованих областей» прямували до центральних регіонів рейха: BA-B R55/616, p. 58.

Тіла 80 німецьких солдатів виставили на Північному вокзалі з плакатом: «Вони були боягузами, але все одно померли»: Tkachenko of SMERSH to Beria, GARF 9401/2/93, p. 324.

«Наші танки утюжили й чавили все», — писав один солдат: VCD, 23.1.45.

«Усе горить, — записав у нотатнику Василь Гроссман. — Стара жінка вистрибує з вікна палаючого будинку. Вогонь освітлює цю сцену, а тим часом солдати продовжують грабувати»: Grossman papers, RGALI 1710/3/51, p. 231.

«Усе це, — зробив висновок генерал Циганков, — дає багату поживу для наростання негативних настроїв серед звільнених радянських громадян, викликає невдоволення і недовіру перед поверненням на Батьківщину»: RGASPI 17/125/314, pp. 40–45.

«Ми підійшли ближче до Берліна, залишилося всього 135 км. Опір німців слабкий...»: VCD, 31.1.45.

Розділ 45. Філіппіни, Іводзіма, Окінава і нальоти на Токіо

Наступ на Манілу: Spector, *Eagle against the Sun*, pp. 520–523.

Як зауважив генерал Ведмеєр, «для китайських селян призов до армії — це мов голод або повінь, тільки трапляється частіше»: Charles F. Romanus and Riley Sunderland, *The United States Army in World War II: The China–Burma–India Theater*, vol. iii, Washington, DC, 1959, p. 369.

Військовослужбовці 37-ї дивізії мали довге волосся і бороди, їхня форма була зношена, і лише у небагатьох залишалися хоч якісь знаки відмінності: Kawano, 'Japanese Combat Morale', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 328.

Про Індокитай у 1944 і 1945 роках: Gary R. Hess, 'Franklin Roosevelt and Indochina', *Journal of American History*, vol. 59, no. 2, Sept. 1972; Ralph B. Smith, 'The Japanese Period in Indochina and the Coup of 9 March, 1945', *Journal of Southeast Asian Studies*, vol. 9, no. 2, Sept. 1978; Collingham, *The Taste of War*, pp. 240–242.

Пілоти винищувачів Імператорського флоту на запасному аеродромі на острові Кюсю грали в бридж, чекаючи, коли їх піднімуть по тривозі атакувати B-29, які пролітали високо над ними у напрямку Токіо: Toshio Hijikata, quoted Hastings, *Nemesis*, pp. XXIII–XXIV.

Яким би химерним це не видавалося, але авіація США продовжувала стверджувати, що нічні атаки запалювальними бомбами були «прицільними»: Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, p. 268.

Один пілот придумав своє персональне заклинання: «Ворога бомбити і до 45-го дожити!»: Swift, *Bomber County*, p. 99.

«Японці обрушили на наші голови каменепад», — писав один морський піхотинець: Ellis, *The Sharp End*, p. 82.

«Підйом прапора на Сурібаті означає, що морська піхота буде тут упродовж наступних 500 років»: quoted George W. Garand and Truman R. Strobridge, *History of US Marine Corps Operations in World War II*, vol. iv: *Western Pacific Operations*, Washington, DC, 1971, p. 542.

«Де ж ці бісові японці?» — постійно дивувалися вони: E. B. Sledge, *With the Old Breed*, London, 2010, p. 195.

«Коли камікадзе вривається в американський авіаносець, то це означає півроку ремонту. А якщо авіаносець англійський, то це лише привід віддати команду: «Агов, прибиральники, беріться за швабри!»: Keith Wheeler, *The Road to Tokyo*, Alexandria, Va, 1979, p. 187.

Солдати «кидали гранати настільки часто, наскільки швидко встигали висмикувати чеку», згадував командир взводу. Щоб забезпечити їх гранатами, нові ящики передавали ззаду по ланцюжку людей: Ellis, *The Sharp End*, p. 83.

8 травня, коли звістка про капітуляцію Німеччини дійшла до стрілецьких підрозділів 1-ї дивізії морської піхоти, найбільш поширеною реакцією було: «Ну і що з того?» Для них то була інша війна на іншій планеті: Sledge, *With the Old Breed*, p. 226.

«Звісно, нечистоти просто жахали», — писав Вільям Манчестер, сержант морської піхоти на Окінаві: William Manchester, *Goodbye Darkness: A Memoir of the Pacific War*, New York, 1980, p. 359.

Розділ 46. Ялта, Дрезден, Кенігсберг

Сталін же був надзвичайно задоволений. Пізніше він говорив Берії: «Слабкість демократій полягає в тому, що народ не делегує своїм урядам тих перманентних прав, які має радянський уряд»: Beria, *Beria, my Father*, p. 105.

«У питанні Польщі Йосип Віссаріонович не поступився ні на йоту», — розповідав Берія в Ялті своєму синові Серго: *ibid.*, p. 106.

«Американці абсолютно не розуміють проблеми Польщі», — говорив він Ентоні Ідену і лорду Морану, своєму лікарю: Lord Moran, *Churchill at War, 1940–45*, London, 2002, p. 268, quoted S. M. Plokhy, *Yalta: The Price of Peace*, New York, 2010, p. 153.

«Ми допустимо одного-двох емігрантів — як декорацію, — говорив він Берії, — але не більше»: Beria, *Beria, my Father*, p. 106.

Він визнав, що «в минулому росіяни мали гріхи перед поляками», але головним є те, що Польща життєво важлива для безпеки радянських людей: ‘mighty, free and independent’: *Tegeran. Yalta. Potsdam. Sbornik dokumentov*, Moscow, 1970, p. 22.

Адмірал Ліхі в розмові з Рузвельтом зауважив, що формулювання в угоді були «такими еластичними, що СРСР зможе розтягнути її від Ялти до Вашингтона, при цьому формально нічого не порушуючи»: William D. Leahy, *I Was There*, Stratford, NH, 1979, pp. 315–16, quoted Plokhy, *Yalta*, p. 251.

Сталін і смерть Рузвельта: Beria, *Beria, my Father*, p. 113.

Існує думка, що «прямим наслідком цих домовленостей було руйнування Дрездена бомбардувальниками союзників». Утім, Антонов жодного разу не згадав про Дрезден: Plokhy, *Yalta*, p. 208.

Про бомбардування Дрездена: Frederick Taylor, *Dresden*, London, 2004; Sir Charles Webster and Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive against Germany, 1939–1945*, 4 vols, London, 1961, vol. iii; Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, pp. 232–61; Miller, *Eighth Air Force*, pp. 427–41; Friedrich, *Der Brand*, pp. 358–363.

1 лютого Портал, Спаатс і Теддер розробили нову вказівку, яка «у списку пріоритетних цілей ставила Берлін, Лейпциг і Дрезден відразу ж після підприємств із переробки нафти»: Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, p. 254.

«Чи потрібно наразі відмовлятися від такого важливого завдання... саме тоді, коли воно близьке до завершення?» — наполягав він: *SOAG*, vol. iii, p. 112.

Для більшості екіпажів Королівських ВПС «Дрезден був всього лише черговою ціллю, розташованою десь там, далеко-далеко»: Bishop, *Bomber Boys*, p. 342.

Він послав записку британським начальникам штабів, в якій стверджував, що «руйнування Дрездена ставить серйозні питання щодо бомбардувань, які здійснюють союзники». Портал визнав це дешевим лицемірством і зажадав відкласти документ: *SOAG*, vol. iii, p. 112.

Американська 8-ма повітряна армія втратила 26 тис. убитими, тобто більше, ніж корпус морської піхоти США. Близько 350 збитих льотчиків німці або вбили на місці, або стратили без жодних розслідувань: Miller, *The Eighth Air Force*, p. 7. Обіцянки прекрасного майбутнього, які давалися в перші роки війни, змінила пропаганда терору: Kraft durch Furcht — «сила через страх»: *GSWW*, vol. ix/1, p. 23. Фраза «Перемога або Сибір» стала потужним облудним гаслом. «Нещастя, які настануть у разі програшу війни, будуть немислимыми», — писав один молодий німецький офіцер: TNA PREM 3 193/2, quoted *ibid*; Vogel, 'Der Deutsche Kriegsalldag im Spiegel von Feldpostbriefen', in Vogel and Wette, *Andere Helme—Andere Menschen?*, p. 45.

«Кількість надзвичайних подій наряду з аморальними вчинками та військовими злочинами зростає», — доповідав армійський політвідділ, використовуючи свої звичні евфемізми: report of 12.4.45, TsAMO 372/6570/88, pp. 17–20.

Концтабір Штуттгоф, де 16 тис. полонених загинули від тифу протягом шести тижнів, було повністю знищено в намаганні замести сліди: RGVA 32904/1/19.

Штрафною ротою, яка стояла поряд із нами, — писав молодий офіцер, — командував єврей, Льовка Корсунський, типовий одесит»: Yefim Abelevich Golbraikh in Drabkin (ed.), *Svyashchennaya voyna*, p. 107.

«Я на війні лише рік, — писав інший офіцер додому, — а що ж тоді відчувають люди після чотирьох років на фронті? Їхні серця закам'яніли...»: Vladimir Tsoglin to his mother, 14.2.45, in Altman(ed.), *Sokhrani moi pisma*, pp. 260–275.

«Коли ми дісталися до Фрішес-Гаф, — писав Рабічев, — то побачили, що увесь берег усіяний німецькими касками, автоматами, гранатами, банками консервів і пачками цигарок. Уздовж берега стояли котеджі. Там на ліжках і на підлозі лежали поранені фрідци. Вони мовчки дивилися на нас. На їхніх обличчях не було ані страху, ані ненависті, а лише мовчазна байдужість, хоча вони розуміли, що будь-хто із нас міг підняти автомат і застрелити їх»: Rabichev, *Voyna vsyo spishet, vospominaniya ofitsera svyazista*, p. 166.

Гітлер заборонив евакуацію морем військ з іншого, меншого за розміром котла в порту Розенберг: Vladimir Tsoglin in Altman (ed.), *Sokhrani moi pisma*, pp. 260–275.

«Але про це не могло бути й мови, бо перед очима й досі стояли жінки Краттлай і Еннхенталя, яких загвалтували до смерті, й ми знали, що за нами — тисячі жінок і дітей, які ще не встигли евакуюватись»: Karl-Heinz Schulze, 'Der Verlorene Haufen', BA-MA MSg2 242.

Як зауважив один старший офіцер Червоної армії, «нині бойовий дух у німців низький, але дисципліна — висока»: RGALI 1710/3/47, p. 25.

Розділ 47. Американці на Ельбі

«Невже німці не розуміють?! — часто нарікали американські солдати. — Чому вони продовжують чинити опір, якщо війну вже явно програли?»: GBP, 2/4/45.

«Страх перед Росією змушує нас кидати в бій кожного, хто може тримати в руках зброю», — відповів полонений: Blumenson (ed.), *The Patton Papers*, vol. ii, p. 22.11.44, p. 580.

«Йдьте в ставку, — сказав він, — подивіться з Антоновим розрахунки щодо берлінської операції. Зустрінемося тут завтра о 13:00»: 'intoaccount': Georgii Zhukov, *Воспоминания и размышления*, Moscow, 2002, vol. iv, p. 216.

Ейзенхауер наполягав на тому, що Берлін «не є ані логічною, ані найбільш бажаною ціллю західних союзників»: Eisenhower, *Crusade in Europe*, p. 433.

Черчилль намагався втягнути Рузвельта у «відвертий обмін думками», але американський президент, хоча й приголомшений нечесністю Сталіна, прагнув «якомога більше мінімізувати всю радянську проблему загалом»: TNA PREM 3/356/6.

Запобігання Ейзенхауера перед Сталіним вищі британські офіцери порівнювали із манерами лондонських повій, які чіплялися до американських солдатів: quoted by David Clay Large, 'Funeral in Berlin: The Cold War Turns Hot', in Robert Cowley (ed.), *What If?*, New York, 1999, p. 355.

31 березня Сталін прийняв в Кремлі американського посла Аверелла Гаррімана і його британського колегу сера Арчибальда Кларка Кеппа: NA II RG334/Entry 309/Vox 2.

Наступного ранку, який припав на 1 квітня, Сталін викликав до себе в кабінет маршалів Жукова й Конєва. «Ви розумієте, як складається ситуація?» — запитав він їх. Оскільки маршали не знали, про що йдеться, то відповіли обережно: I. S. Konev, *Year of Victory*, Moscow, 1984, p. 79; Zhukov, *Vospominania i Razmyshlenia*, vol. iv, p. 226.

Після наради Сталін відповів на послання Ейзенхауера. Він повідомив, що його план «повністю збігається» з планом Червоної армії і що «Берлін втратив колишнє стратегічне значення»: *VOV*, vol. iii, p. 269.

На зустрічі з Гарріманом і Кларком Кеппом здавалося, що на Сталіна «справила велике враження» кількість полонених, яких брали союзники на заході: *ibid*.

Ілля Еренбург так відобразив це у своїй статті в газеті «Красная звезда»: «Американські танкісти здійснюють екскурсію мальовничими горами Гарц, Німці здаються з «фанатичним завзяттям»»: *Krasnaya Zvezda*, 11.4.45.

Але найбільше Аверелла Гаррімана розлютила фраза Еренбурга про те, що американці «воюють фотоапаратами» — мовляв, війна для американців перетворилася на туристичну прогулянку: NA II 740.0011 EW/4-1345.

«За останні кілька днів ми були приголомшені подіями, що відбулися, — записав 2 квітня у своєму щоденнику офіцер штабу корпусу СС, дислокованого в Шварцвальді: Fritz Hockenjös, BA-MA MSg2 4038, p. 16.

«Ми проходили через маленькі містечка, зовсім не пошкоджені війною, а через кілька миль вступали в міста, які лежали в руїнах»: GBP, 16/4/45.

Згодом Стівен Спендер писав про Кельн: «Проходиш вулицю за вулицею повз будинки, вікна яких зяють пустою, ніби роззявлені роти обгорілих трупів»: Stephen Spender, *European Witness*, London, 1946, quoted Swift, *Bomber County*, p. 164.

«Усі дороги заповнені іноземними робітниками, яких нацистами зігнали до Німеччини на примусові роботи; вони невпинно рухаються на захід», — писав Бланден: GBP, 2/4/45.

«Алексе, куди ти рушиш далі?» — запитав його Ейзенхауер. «Генерале, — відповів той, — ми збираємося йти вперед. Перед нами пряма дорога на Берлін, і ніщо нас не зупинить»: Bolling, quoted Cornelius Ryan, *The Last Battle*, New York, 1995, p. 229.

Бредлі заявив, що 9-та армія мусить зупинитися на Ельбі. Наступу на Берлін не буде. «Звідки, чорт забирай, ти це взяв?» — запитав Сімпсон: quoted *ibid.*, p. 261. Ейзенхауер прагнув будь-яким чином уникнути зіткнення з Червоною армією і за активної підтримки Маршалла відкинув пропозицію Черчилля про те, що британці й американці «мають потиснути радянцям руку якомога далі на сході»: NAI 7400011 EW/4-2345.

«Мій фюрере, вітаю вас!» — сказав він: Hugh Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler*, London, 1995, pp. 89–90.

19 березня Гітлер, який вже дав зрозуміти найближчим соратникам, що збирається «забрати з собою в могилу увесь світ», видав наказ, відомий як «наказ Нерона»: зруйнувати всі мости, заводи й об'єкти інфраструктури: Below, *Als Hitlers Adjutant*, p. 398.

Уже майже ніхто не вірив «порожнім фразам і обіцянкам» Гітлера, застерігала доповідь Служби безпеки: report of 28.3.45, quoted Evans, *The Third Reich at War*, p. 714.

Скандал у бункері фюрера вразив усіх, хто був його свідком. «Гітлер ставав дедалі блідішим, — розповідав ад'ютант начальника штабу, — а Гудеріан — дедалі червонішим»: conversation with Generalleutnant a.D. Bernd Freiherr Freytag von Loringhoven, 4.10.99.

Офіцери Генштабу в Цоссені не знали що й думати. За словами одного з них, вони страждали «від суміші істеричної енергії й заціпеніння» через відчуття «необхідності виконувати свої обов'язки, водночас усвідомлюючи безглуздість їх виконання»: conversation with Generalinspekteur a.D. Ulrich de Maiziere, 9.10.99.

В Італії 15-та група армій, тепер уже під командуванням генерала Марка Кларка, 9 квітня розпочала наступ за «Готську лінію» на північ країни, у напрямку річки По: Churchill Papers 20/215, quoted Martin Gilbert, *Road to Victory: Winston S. Churchill, 1941–1945*, London, 1986, pp. 1288–1289.

14 квітня Гітлер віддав наказ військам, які стояли на фронті по Одеру й Нейсе. Цей наказ містив чергові погрози, що до тих, хто не виконуватиме свого обов'язку, «ставитимуться як до зрадників народу»: VA-MA RH19/XV/9b, p. 34.

Багатьох із них змушували стати свідками розстрілів. «Щоб при звичаїти вас до смерті», — розтлумачив їм офіцер... На прощання вони говорили один одному: «До зустрічі в братській могилі!»: Helmut Altner, *Berlin Dance of Death*, Staplehurst, Kent, 2002, pp. 41, 17.

Розділ 48. Берлінська операція

«Пошадя не буде. Вони посіяли вітер і тепер пожнуть бурю»: TsAMO 233/2374/92, p. 240.

У статті Александрова під назвою «Товариш Еренбург надміру спрощує» йшлося про те, що поки одні німецькі офіцери «воювали на боці людожерського режиму,

інші кидали бомби в Гітлера і його кліку [липневі заколотники] або вмовляли німців скласти зброю [генерал фон Зейдліц і Союз німецьких офіцерів]. Полювання гестапо на противників режиму і заклики до німців видати їх свідчать про те, що не всі німці однакові»: *Pravda*, 14.4.45.

Офіцерам було наказано виявляти своїх «морально і політично нестійких» підлеглих, здатних дезертирувати і попередити ворога про наступ, щоб СМЕРШ устиг заарештувати їх: TsAMO 233/2374/93, p. 454.

Генерал Серов, уповноважений НКВС по 1-му Білоруському фронту, який очолював у 1939 р. репресії в Польщі, був стурбований «нездоровими настроями солдатів і офіцерів 1-ї армії Війська польського»: Serov to Beria, 19.4.45, GARF 9401/2/95, pp.31–35, 91.

Один обер-лейтенант люфтваффе, командир похапцем сформованої роти курсантів-техніків, стояв в окопі поряд зі старшим унтер-офіцером, який тремтів. «Скажіть, — запитав він у командира взводу, — вам теж холодно?» — «Ми не замерзли, герр обер-лейтенанте, — відповів той, — нам страшно»: conversation with General a.D. Wust, 10.10.99.

«Втікачі мчать повз нас, мов істоти з підземного світу, — писав молодий солдат, — жінки, діти і старики, підняті посеред ночі, деякі — напівроздягнені»: Altner, *Berlin Dance of Death*, p. 54.

«Отже, ви недооцінили противника на берлінському напрямку», — сказав радянський керівник.: Zhukov, *Vospominania i Razmyshlenia*, vol. III, p.245.

«У Жукова справи йдуть не дуже добре», — сказав Сталін: TsAMO TsGV/70500/2, pp. 145–149.

За три години до цього, у відповідь на американський запит про наступ Червоної армії на Берлін, генералу Антонову було доручено відповісти, що радянські війська просто «проводять широкомасштабну розвідку боєм на центральній ділянці фронту з метою визначення деталей німецької оборони»: NA II RG 334/Entry 309/BOX 2.

Вейдлінг спробував переконати його утриматися від того, щоб «жертвувати дітьми заради безнадійної справи»: BA-MA MSg2/1096, p. 6.

«Селяни стояли біля парканів своїх будинків і спостерігали втечу з серйозними обличчями», — писав один молодий солдат: Altner, *Berlin Dance of Death*, p. 69.

«Через те, що ви повільно просувається, — йшлося в радіограмі Сталіна, — союзники вже підходять до Берліна і невдовзі його візьмуть»: TsAMO 233/2374/92, pp. 359–360.

«У ресторані, — писав норвезький журналіст, — нечисленні гості були вражені готовністю офіціантів лити вино рікою»: Theo Findahl, *Letzter Akt: Berlin, 1939–1945*, Hamburg, 1946, p. 146.

«Усе скінчено, дитино моя, — сказав один із них своїй доньці, вручаючи їй свого пістолета. — Пообіцяй мені, що як тільки прийдуть росіяни, ти застрелишся»: Moorhouse, *Berlin at War*, p. 360.

Про самогубства в Німеччині наприкінці війни: Christian Goeschel, *Suicide in Nazi Germany*, Oxford, 2009.

«Ви побачите, що біля брами Берліна росіяни зазнають найбільш нищівної поразки у своїй історії. Відступати на захід категорично заборонено. Офіцери, які не підкоряться беззастережно цьому наказу, мають бути заарештовані й розстріляні на місці. Ви, Штайнере, відповідаєте за виконання мого наказу головою»: quoted Gilbert, *The Second World War*, p. 670.

Підполковник Ульріх де Мезьер, офіцер генштабу, будучи того дня свідком емоційної бурі в бункері фюрера, переконався, що «душевна хвороба Гітлера полягала в гіпертрофованому ототожненні власної персони з німецьким народом»: conversation with Generalinspekteur a.D. Ulrich deMaiziere, 9.10.99.

«Оскільки фашистська кліка боїться покарання, — йшлося в листівках, — то вона прагне продовжувати війну. Але вам, жінкам, нічого боятися. Вас ніхто не чіпати-ме»: TsAMO 233/2374/93, p. 414.

Як зауважив один старший офіцер, це була «трагікомедія», типова для фашистського режиму. Для Вейдлінга таке призначення було чашею з отрутою: BA-MA MSg1/976, p. 22.

«Ви дійсно вважаєте, що є сенс продовжувати боротьбу?» — запитав його генерал СС. «Так, я солдат і вірю в це, — відповів Гокенйос. — Становище й мені видається безнадійним, та оскільки ще не було наказу припинити боротьбу, гадаю, що вище керівництво й досі бачить вихід»: Fritz Hockenjoes, BA-MA MSg 2 4038, p. 24.

«Російські солдати дуже доброзичливі — наразі, — писав він. — Вони нас не турбують, навіть пропонують дещо зі своїх харчових пайків, але шаленіють від алкоголю, а коли вип'ють зайвого, то стають непередбачуваними»: Rabe, *The Good German of Nanking*, pp. 218–220.

Зрештою реакція була простою: Frau ist Frau — «жінка — вона всюди жінка»: conversation with Magda Wieland, 11.7.00.

Оцінка кількості згвалтованих і смертей, спричинених звалтуванням та самогубством: Dr Gerhard Reichling, in Helke Sander and Barbara Johr, *Befreier und Befreite. Krieg, Vergewaltigungen, Kinder*, Munich, 1992, pp. 54, 59.

В одній із них було сказано: «Фюрер у Берліні чекає, що армія виконає свій обов'язок. Історія і німецький народ будуть зневажати всіх тих, хто за цих обставин не зробить все можливе для порятунку ситуації й фюрера»: NA II RG 338 R-79, pp. 37–38.

Що ж, катюзі — по заслугі, — промовив Сталін. — Шкода, що не вдалося взяти його живим. Де труп?»: Zhukov, *Vospominania i Razmyshlenia*, vol. iv, pp. 269–270.

О 21.30 гамбурзька станція «Радіо Німеччина» зіграла траурний марш, а потім адмірал Деніц звернувся до нації й повідомив про смерть Гітлера, який бився «на чолі своїх військ»: Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler*, p. 188.

Розділ 49. Міста померлих

«Мені важко знайти гарні слова», — писав один радянський солдат додому з Берліна: Efraim Genkin in Altman (ed.), *Sokhrani moi pisma*, p. 282.

«Схоже, радянські завойовники щиро вірили в російську приказку «Переможців не судять»: Ehrenburg, *Men, Years–Life*, vol. v, p. 37.

«Люди змирилися з долею», — зауважив один берлінець: conversation with Lothar Loewe, 9.10.2001.

«Народ не винуватий у поразці. Солдати, робітники та фермери докладали надлюдських зусиль і несли неймовірний тягар. Вони вірили, виконували накази, працювали і билися до кінця»: Fritz Hockenjös, BA-MA M5g 2 4038, p. 25.

Сталіна відразу сповістили про затримання «зрадника Батьківщини генерала Власова» бійцями 1-го Українського фронту Конєва. Його відправили літаком до Москви, де згодом стратили: GLAVPURKKA, RGASPI17/125/310.

«З такими настроями слід нещадно боротися» — таким був висновок у доповіді СМЕРШу: TsAMO 372/6570/78, pp. 30–32.

Різко зросла кількість арештів за «систематичні антирадянські розмови й терористичні наміри»: RGVA 38686/1/26, p. 36.

135 056 офіцерів і солдатів Червоної армії і 273 вищих офіцерів було заарештовано за «контрреволюційні злочини»: GARF 9401/1a/165, pp. 181–183.

«Сьогодні на дорогах Німеччини, — писав Годфрі Бланден, — видно всю історію Європи і навіть світу»: GBP, 19/4/45.

«Якась стара жінка, — писав Василь Гроссман, — іде з Берліна, на голові у неї шаль. Вона має такий вигляд, наче зібралася в паломництво — паломництво просторами Росії. На плечі у неї парасолька. На руків'ї парасольки висить величезна алюмінієва каструля»: RGALI 1710/3/51.

Бланден натрапив на групу молодих, вкрай виснажених американських полонених: у них були схожі на ксилофон ребра, запалі щоки, худі шиї й «тонесенькі руки»: GBP, 19/4/45.

«Тих, кого викривають як вбивць і гвалтівників, розстрілюють», — писав один англійський солдат: Kenneally, *The Honour and the Shame*, pp. 205, 206 Operation Unthinkable: TNA CAB 120/691; see also Hastings, *Finest Years*, pp. 571–577.

«Ідея, безумовно, фантастична, шансів на успіх — жодних, — записав у своєму щоденнику фельдмаршал Брук: Alanbrooke, *War Diaries*, 24.5.45, pp. 693, 694.

31 травня Брук, Портал і Каннінгем знову обговорили «немислиму війну» проти Радянського Союзу — і ще більше переконалися, що вона таки дійсно є абсолютно «немислимою»: *ibid.*, p. 695.

Гаррі Гопкінса, якому радянські очільники довіряли більше, ніж іншим представникам Заходу, відрядили до Москви організувати «нову Ялту»: Plokhly, *Yalta*, p. 383.

«Через кілька днів, — записав Брук у своєму щоденнику 2 липня, — ми офіційно визнаємо варшавський уряд і ліквідуємо лондонський. Отже, польські війська становлять собою серйозну головоломку, для вирішення якої міністерство закордонних справ зробило дуже мало, незважаючи на повторювані ще із травня заклики до розв'язання цього питання»: Alanbrooke, *War Diaries*, 2.7.45, 3.7.45, p. 701.

Того дня Сталін прибув до Берліна з Москви в своєму спецпотягу. Для охорони шляху його проходження Берія відрядив понад 19 тис. енкаведистів, а сім полків НКВС і 900 охоронців забезпечували безпеку в Потсдамі. Особливо суворих запо-

біжних заходів було вжито на території Польщі: Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, pp. 439, 440.

Фельдмаршал Брук був «абсолютно приголомшений реакцією прем'єр-міністра» і тим, як у нього від цієї новини «повністю зірвало дах»: Alanbrooke, *War Diaries*, p. 709.

«Вам, напевне, дуже приємно, — сказав Гарріман, зав'язуючи розмову, — перебувати зараз в Берліні після всього, що перетерпіла ваша країна». Радянський лідер неквапливо окинув його поглядом і відповів: «Цар Олександр дійшов до Парижа»: Berezikov, *History in the Making*, p. 168.

Штеменко повідомив також, що «було передбачено висадку в Норвегії, а також захоплення проток [біля Данії]: Beria, *Beria, my Father*, pp. 112–113.

«Черчилль стояв біля дверей і свердлов мене поглядом, а Трумен у своїй лицемірній манері розповідав байдужим тоном про те, що сталося»: *ibid.*, p. 118.

«Але ж, пане прем'єр-міністре, я знаю одне: моя армія за вас не проголосує»: quoted Hastings, *Finest Years*, p. 578.

«За соціалістів, сер, бо мені набридло отримувати накази від клятих офіцерів»: the late A. H. Brodhurst to the author.

За надання документів про масові вбивства, скоєні військами Тіто в Словенії, я вдячний Кіту Майлзу і Johe Dehman; див. також документи симпозиуму в місті Тайнах, Австрія, 30.6.95 р.

Про вигнання німців чехами: Snyder, *Bloodlands*, p. 320.

«Вбивство під час війни стало звичним», — писав Мілош: Czesław Miłosz, *The Captive Mind*, London, 2001, pp. 26–29.

«Якщо ми американці, — писала Анна Аппельбаум, — то ми гадаємо, що «війна» — це щось таке, що почалося в 1941 році й закінчилося атомною бомбою в році 1945-му...»: Anne Applebaum, *New York Review of Books*, 11.11.10.

Розділ 50. Атомні бомби і підкорення Японії

«У притоні, розташованому за пів милі від штабу армії США, подавали несправжнє віскі та пропонували справжніх повій», — писав Теодор Вайт: White and Jacoby, *Thunder out of China*, p. 267.

Торгівля опіумом, що поповнювала військову скарбницю Мао Цзедуна, призвела до рівня інфляції, майже сумірного з її рівнем у районах, контрольованих націоналістами. А з кожним, хто протестував або критикував вождя Мао, чинили як із ворогом народом: see Chang and Halliday, *Mao*, pp. 337–341.

Один японський солдат, Еномото Масайо, пізніше зізнався у тому, що звалтував, убив і з'їв молоду китайянку. «Я вибирав ті частини тіла, де було багато м'яса», — зізнався він згодом: Enomoto Masayo in Rees, *Their Darkest Hour*, p. 74; cannibalism by Japanese forces, see Tanaka, *Hidden Horrors*, pp. 111–134.

У 1938 р. під патронатом Квантунської армії в районі Харбіна на території Маньчжурії було створено «підрозділ 731», призначений для ведення біологічної війни: Tanaka, *Hidden Horrors*, pp. 135–165.

Покарали тільки кількох лікарів, які застосовували наркоз, а потім проводили хірургічні експерименти над полоненими американцями з екіпажів бомбардувальників, але до «підрозділу 731» вони не мали стосунку: NA II RG 153/Entry 143/Voxes 1062–73 and 1362–3; Tanaka, *Hidden Horrors*, p. 160.

Лікарі японської медслужби не виявляли поваги до людського життя, оскільки свідомо виконували наказ позбуватися власних «недієздатних солдатів, які не мали шансу на одужання... на тій підставі, що імператору вони більше не потрібні»: Allied Translator and Interpreter Section Southwest Pacific Area, quoted Tanaka, *Hidden Horrors*, p. 160.

«У ганебному полоні жити не варто. Помри, щоб не зазнати безчестя»: quoted Hastings, *Nemesis*, p. 57.

Колишній прем'єр-міністр, принц Коноє Фумімаро пізніше зазначав, що «армія вирила собі печери в горах і мала намір продовжувати опір, використовуючи будь-яку нору або скелю»: quoted Robert P. Newman, *Truman and the Hiroshima Cult*, East Lansing, Mich., 1995, p. 43.

Адміністрація президента Трумена у Вашингтоні виступила із заявою, в якій застерегла японців, що коли вони не погодяться на негайну капітуляцію, «то з неба проллється досі не бачений на Землі спопеляючий дощ»: Spector, *Eagle against the Sun*, p. 555.

Демонструючи настрої, схожі з тими, що були поширені серед німецьких військових після Першої світової війни, багато японських солдатів продовжували переконувати себе, що «Японія програла війну, але не програла жодної битви»: 37th Division soldiers, quoted Kawano, 'Japanese Combat Morale', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 328.

30 серпня американські війська висадилися в Йокогамі, щоб окупувати Японію. Протягом десяти наступних днів у Йокогамі та сусідній префектурі Канагава було зареєстровано 1336 випадків згвалтування: Tanaka, *Hidden Horrors*, p. 103.

Про японських колоністів у Маньчжурії: Collingham, *The Taste of War*, p. 62.

«І відтоді почалося пекло, — записала дівчинка-сирота на ім'я Йосіда Рейко. — Російські солдати прийшли і сказали нашим керівникам, що їх потрібно забезпечувати жінками як трофеями...»: quoted Tanaka, *Hidden Horrors*, p. 102.

Радянське вторгнення в Маньчжурію і північний Китай радісно вітали прихильники Мао Цзедуна. Але коли колона Червоної армії увійшла на територію провінції Чагар і її стали вітати бійці комуністичної 8-ї армії, радянські війська прийняли їх за бандитів — через пошарпаний одяг і примітивне озброєння — і роззброїли: Yang Kuisong, 'Nationalist and Communist Guerrilla Warfare in North China', in Peattie, Drea and van de Ven, *The Battle for China*, p. 32.

Американська журналістка Агнеса Смедлі, віддана прихильниця комуністів і колишній агент Комінтерну, була «глибоко й непохитно переконана», що їхні принципи «зможуть скерувати у вірному напрямку і врятувати Китай, дадуть величезний поштовх звільненню всіх поневолених азіатських народів і породять нове гуманне суспільство...»: Smedley, *China Fights Back*, p. 116.

Через абсолютну перевагу ВМС США на морі і в повітрі значні сили японців опинилися відрізаними в Кантоні, Гонконгу, Шанхаї, Ухані, Пекіні, Тяньцзіні та

в дрібніших містах Східного Китаю. Британці не збиралися відмовлятися від своїх прав на Гонконг і передати його, як обіцяли раніше, китайським націоналістам: Snow, *The Fall of Hong Kong*, pp. 231–262.

Війна і народжений нею лексикон були незнайомі полоненим із числа союзників. «А що таке джип?» — запитав один цивільний британець, інтернований під час війни в Шанхаї: Wasserstein, *Secret War in Shanghai*, p. 266.

Із доповідей, отриманих пізніше владою США і австралійським відділом із розслідування воєнних злочинів, стало зрозуміло, що «поширена практика канібалізму серед японських солдатів у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні була не просто окремими епізодами за участі окремих людей або невеликих груп, які опинилися в екстремальних умовах. Свідчення очевидців вказують на те, що канібалізм був систематичною й організованою військовою стратегією»: Tanaka, *Hidden Horrors*, p. 126.

Селівановський отримав від Берії наказ «поєднати свої обов'язки представника НКВС у Польщі з обов'язками радника польського міністерства громадської безпеки»: Beria to Stalin, 22.6.45, GARF 9401/2/97, pp. 8–10.

У Європі найбільше постраждали у Другій світовій війні народи, які опинилися між тоталітарними жорнами і загинули «в результаті зіткнення двох систем»: Snyder, *Bloodlands*, p. 381.